

ОЛЕКСАНДЕР ДЕ

ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ

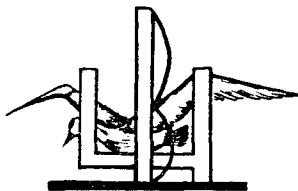

CHAIKA PUBLISHING LTD
LONDON 1966

Олександр Де

ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ

diasporiana.org.ua

Накладом В-ва „Чайка“
Лондон 1966 р.

Друк: Друкарня «Українських вістей», Новий Ульм,
Druck: „Ukr Wisti“. Neu-Ulm

В подертих хмарах гойдався утомлено блідий місяць, зазірав у темні закавулки парку, наче намагався довідатися про таємниці нічного життя поміж крилатими каштанами, і, нічого не зауваживши там, з усіх своїх зусиль стрибав поміж хмарами з намаганням утекти далеко-далеко від парку, від міста, від хмар, від землі.

Легенький холодний вітер бавився довгим чорним волоссям, і Аніта, яка до цього часу не звертала уваги на його холодні пальці, що лізли поза комір блузки за пазуху, а дивилася кудись у далечінь — темну страшну далечінь, наче у чеканні на когось, тепер поправила хутро і обернулася «за вітром».

Вона справді чекає на когось.

На кого?

Йй зовсім байдуже на кого! Хтось прийде, підійде до неї, і вона візьме його під руку, гарячу мужеську руку. Це не перший раз! Скільки ж тих рук, — шорстких, ніжних, мускулистих, м'явих, але завжди гарячих, — дотулялися її тіла? Але їх тремтячий дотик ніколи не збуджував у її тілі жіночих почуттів пристрасти і дикого бажання...

Хвилини здаються надзвичайно довгими; блідість місяця наносить якусь нерозгадану тривогу; подерті чорні хмари здаються страшними потворами і їй при-

гадується той, подібний до сьогоднішнього, вечір, коли вперше вийшла з подругою на вулицю шукати «легкого хліба». З цим спогадом щось страшне, холодне, як вітер, влізло в її тіло, тривожне і бридке, змішане з соромом за свої вчинки. Попробувала викинути минуле із свідомости, щоб забутися про все-все і більше не пригадувати, але чийсь голос близький, знайомий вискакував із темних куточків минулого, щипав її за серце, за болючі місця душі:

«— Аніто! Аніто! Хто і що заставили нас залізити в багно розпуги?»

Пригадує голос. Пригадує вимучену хворобою подругу голляндку з довгим руським волоссям, колись гарну, живу дівчину. Востаннє бачила її в ліжку: висохла, з запалими синіми оченятами, з пожовклим до воскового кольору лицем, лише волосся не втратило свого шовкового блиску. Тоненькими пальчиками, вже без манікюру, хапалася за золотий хрестик, що спокійно лежав на шиї, цілувала блідими синіми устами й шепотіла:

«— Боже милий, поверни мені здоров'я, — я стану людиною... Я не хочу нічого! Чуєш? Нічого не хочу! Лише хочу чесного людського життя...»

Сині очі запливали слізьми, і обличчя переповнювалось ще восковитішою блідістю.

«— Аніто... — шепотіла. Не йди на вулицю... Не йди! Там нема щастя... Там нічого нема... Там...»

Останні слова, які Аніта чула від неї. І тепер ті слова холодним безміязим тілом здавлюють у грудях. Хочеться плакати, кричати, кудись тікати. Тікати в невідоме від минулого і від теперішнього життя.

— Пробачте...

Молодий, високого росту мужчина підійшов до неї. Злякано здригнулася Аніта від несподіванки. Розбу-

дилася з минулого. Відчула холод вітру. Підійшла до незнайомого.

— Так? — перепитала.

— Я недавно прибув і Лондон малознайомий для мене, — наче виправдовувався. — Чи не порадили б мені, де міг би новоприбулий, такий як я, розвеселитися?

— Залежить, що вас цікавить, — ще ближче підступила Аніта.

— Шклянка вина, музика... Танці — не обов'язково: не танцюю...

Аніту здивував такий підхід чоловіка. Вона привикла до конкретних запитань: «Скільки?», і на такі запитання вона завжди мала приготовлену відповідь. Без заперечень, він був прибулий, і до того ще й чужинець, — зробила свій висновок. Звичайно, його м'який, і до певної міри, музичний тон у словах навів на Аніту приємно-свіже тепло доброти, що здалося для неї майже ненормальним явищем в її щоденному житті між людьми, що вживали її найпестливішими словами в глибині без будь-якого значення. Від цього, мабуть, лише від цього, напіввідкриті уста застигли на половині формування звука до того часу, поки думки не зв'язали відповідної відповіді.

— Здається... Так-так, найкращим місцем буде нічний клуб. Я знаю кілька. До Сого звідсіль недалеко. Можна таксівою... — Вона зупинилась на слові, змінивши свою думку, продоежувала: — Не обов'язково таксівою. Ще рано. Автобусом, чи підземкою буде дешевше... Чому не «Нью Флоріда Клуб»?

— Мені не робить різниці, — хай буде цей...

— Так, ми там проведемо гарно час...

— Дякую. Але ви не мусите турбуватися заради мене. Може ви чекаєте на когось?

— О, ні-ні, — похапцем відповіла Аніта. — Я...

просто так вийшла на свіже повітря. Може ви не хочите зі мною?

— Чому б не хотів? При нагоді розкажете мені багато дечого про ваше славетне місто. Я так мало знаю...

«Що я йому розкажу? Що я славетного про це місто знаю? — думала вона. — Може плюнути на цього наївного чужинця і йти своєю дорогою?»

— Ще малим колись багато читав...

— Підемо? — перебила вона.

Взяла його під руку і вони йшли до залюдненої Марбль Арч.

Він щось говорив їй про те, що в дитинстві уявляв Лондон по описах Чарлса Дікенса і що Лондон здавався для нього земним пеклом для простої людини, і ще щось говорив. Але вона не слухала його: вона розбороняла свої думки, що намагалися одна другу перекричати, а коли втихомирила їх, далекий голос нашіптував: «Аніто, я не хочу нічого! Чуєш? Нічого не хочу! Лише хочу чесного людського життя...» А другий голос, ближчий до душі, підказував: «Йди з ним. Будь людиною і забудь про стежку, якою ти пройшла частину свого життя. Забудь про гроші — в них щастя не знайдеш!» Ще інший голос, також дуже близький і рідний, нашіптував: «Так, Аніто, в грошах щастя нема, але за гроші багато дечого можна дістати. Глянь на своє хутро, квартиру, авто!» І з-поміж цих голосів присувалися близьенько до уяви залиті сльозами сині-сині, як травневе небо, великі оченята, воскового кольору обличчя, з шовковим блиском пасмасте волосся, і бліді сині уста, що не переставали нашіптувати. «Не йди на вулицю, Аніто... Не йди... Там нема щастя... Нема... Там нічого нема... Там...»

— З першого враження мені подобається Лондон, — чула, як говорив незнайомий. — Можливо тому, що його я так мало знаю, — засміявся.

— О, так... — погодилась Аніта.

Чомусь його сміх вразив її. Чому? Може тому, що в нім звучала нота простоти і щирости?

— Як вас звати?

— Аніта, — вона ближче притиснула його руку до себе. — А вас?

— Антін.

— Антін — Аніта, — вона усміхнулась. — Так подобно звучать наші імена.

Вона випустила його руку.

— Цей автобус завезе нас до клубу. Спішім.

І вони побігли, як діти. Аніта розсипала сміх. Антін наслідував її, розмахував руками, наче в намаганні вловити музику веселого сміху, якого вітер підхопив і жбурнув під колеса великого двоповерхового червоного автобуса.

Утомлений блідий місяць ховався між подертими хмарами, а вони присідали все нижче і нижче над містом і, зачепившись за верхи високих будівель, посипали дрібним дощем.

*

Вчора пізно прийшов додому. Вночі погано спав. Зараз після голення наче й відсвіжився холодною водою, — почував себе таким потовченим; начебто через його тіло переїхало п'ять червоних автобусів. В кухні пищав чайник, але йому було байдуже: вмовстився на каналі й куняв. Його рука автоматично гладила кудлатого рябого кота, який сонливо муркотів свою пісню і час-від-часу, коли рука господаря досувалася до голови, кліпав рудими сонними очима. Крім голо-сіння чайника і муркотіння кота, в кімнаті було тихо. Джім Ллойд розбудив себе своїм хропінням, але зразу ж краще вмовстився і заплющив очі.

Несамовито задзвонив телефон. Він скочив на ноги, двома широкими кроками підступив до бюрка і схопив лівою оброслою довгим волоссям рукою слухавку. Потурбований його вставанням, Кудлатий скочив за ним, раптово зупинився, глянув на господаря і зразу ж закрив очі, зіп'явся на лапках і смачно позіхнув. Джім позіхав біля телефона, якого він почав ненавидіти і про себе взивати всякими словами, незручними для публічного виголошення. Навіть до деякої міри він вважав цей апарат у чорній пластмасі своїм ворогом.

І на якусь хвилину у ньому зродилася ненависть до своєї праці «куди пошлють», хоч не з абияким ентузіазмом він розпочав її чотири роки тому зразу ж по демобілізації і навіть мав за собою чимало успіхів і похвал від зверхників. Правда, на початках, начитаний оповіданнями Пітера Чейни, він жив погонями за пригодами з криміналістами з гарними співзмовницями блондинками, брюнетками і рижими, і хоч йому едавалося розв'язувати будь-які заплутані вузли і вузлики, ввесь процес від початку до кінця справи був нецікавим, монотонним, звичайно, інколи були замішані співзмовниці різних кольорів, але завжди негарні. Може тому, що він дістав менше ніж сподівався, почав ненавидіти свою працю, почав порівнювати себе з собакою, якого посилають за зайцем і він шукає його навіть там, де сліду нема.

Як завжди, голос потопив іскру ненависти до своєї професії, що зродилася в Джіма:

— Джім? Гало, Джім! Маленька справа...

Маленька справа... Джім уявляв інспектора Джонса, масивно збудованого вайця з хитрою усмішкою під матроським вусом і холодними голубими, але вже трохи, мабуть від віку, або від віски, злинялими. У слухавці павза. Інспектор, уявляв Джім, тягнув люльку, яку він забувся припалити. Ось він витягнув її

з-під вус, глянув, як там ситуація з тютюном, і продовжує:

— На мою думку, довідайся більше про «братів».

Знову павза.

— Джім?

— Так?

— Думаю, ти справишся з ними. Зайдеш, коли щонебудь матимеш в руках.

— Гарзд.

— До побачення.

Джим хотів попрощатися, але телефон завмер.

Ліниво кинув трубку.

З кухні гукала Дорін. Він чув, але не мав часу обзиватися: думки соталися і розсотувалися і почали зв'язуватися в плян праці.

З кухні ввійшла Дорін, невеличка, смуглява, як осінній огірок.

— Сніданок.

— Я зараз.

— Вже готовий. За чаєм будеш плянувати, — в її словах відчувався докір

«Вона має підставу докоряти», — думав Джім, наслідуючи її в кухню. — Коли я з нею? А коли я з нею, хіба ж я про неї думаю? Сон миліший від жінки...»

Їли тихо. Вона позирала на свого чоловіка, що, здавалося, був чимось незадоволений. Мала рацію: він ненавидів круті яєчка, а це, що йому Дорін підсунула, варилось, мабуть, ще звечора. Відсунув.

— Джім?

— Я не голодний.

— Ти вчора не вечеряв.

— Сьогодні буду.

— О, Джім!.. — Дорін підвелася. — Це не життя...

— Я не голодний — це все! Навіщо починати сварку? Що я не люблю крутих яєчок — знаєш. Що таке

вийшло — не твоя ж вина. Хіба на цьому не можна скінчити і розійтись добрими чоловіком і жінкою?

— Я не про це! — підвищила голос Дорін. — Я — про наше життя! Хіба це життя? Це страта життя. Для жінки не досить кухні і гарно умебльованої вітальні, їй треба чоловіка.

— А я що? — Джім почав нервуватися. — Віник, чи що?

— Майже...

Вона злагідніла. Присіла до нього і забрала з його рук ранкову газету, якою він наче від неї закривався.

— Джім, мій коханий, я хочу бути з тобою. Я хочу сім'ї. Я не можу переносити пустоти у квартирі...

Дорін почала хлипати.

— Пробач, кохана. Може у нас не так, як в людей, але... — після хвилинки роздуму, додавив: — Що я можу зробити?

Дорін підвела голову:

— Покинь, любий, цю роботу. Знайди собі якусь іншу. Відпрацюєш вдень, а ввечері будемо разом. Відпрацюєш тиждень, а в суботу і неділю будемо разом... Зрозумій, що я ненавиджу самотність...

До певної міри Дорін мала рацію, здавалося Джімові. Хай ось він лише скінчить цю «маленьку справу» з «братами», і напевно попросить інспектора, щоб перевели на працю в бюро. Тоді всі будуть задоволені. І може крутих яїчок на сніданок не буде!

Він похвалився цим пляном дружині. Звичайно, про яїчка нічого не згадував. Вона повеселішала: надія тепліша, ніж взагалі нічого.

— Я швиденько тобі друге яїчко зварю, любий.

— Ні, дякую, Дорін-любко. Направду, я — не голодний.

Дорін Джіма щиро поцілувала.

Джім навіть відчував радість тому, що так гарно починається день. Він розумів самотність дружини і йому бажалося чимнебудь їй догодити.

— Дорін, люба...

Дорині очі допитливо усміхалися чорними огниками. Під ними павутинням мережилися зморшки. Їх Джім наче вперше зауважив.

— Може, — він похапцем продовжував, — я дістану для тебе пудлика? Вони такі забавні!..

Вогники в чорних очах згасли, захололи в плястичні хрусталики; нижня губа затремтіла:

— Пудлика, кажеш?! Я дитини хочу, а не собачки! Розумієш? Дитини! Дай мені дитину — тоді роби, що хочеш. Хоч іди за чотирма вітрами і не вертайся! Пудлика він мені пропонує... Хай він тобі лусне! Мабуть для того ти мені й Кудлатого приніс? Глянь — який він забавний!..

Джім більше не слухав: вискочив за двері, мов підстрелений.

Сонце зустріло з усмішкою. Прижмурився.

Сусідка, що замітала біля порога, кинула: «Добрий ранок, пане Ллойд». Він не чув.

Автобус підвіз його до Рідженс парку. Взяв білет і зайшов в звіринець.

Птахи його не цікавили. Мавпи — дуже подібні до людей у поведінці, особливо коли вони роздратовані. До хижих звірів, крім жалю до їхньої неволі, симпатії не мав. Найбільш ненавидів клітки і тому, купивши морозиво, підійшов до озера із моржами, де знайшов для себе розвагу, забувши про навколишній світ.

Сонце пригрівало по-осінньому. Йому загрожували хмари, що збивалися на західньому краю понад деревами парку і сунулись на місто.

Його захоплення моржами перебила бльондинка (називала себе Пет), намагаючись нав'язати розмову.

Спочатку байдужий, а пізніше, щоб не втратити нагоди, прогулювався з нею по парку, ходив в ресторан на Бейкер стріт на чай і умовився на вечір зустрітись знову у «Нью Флоріда Клуб».

*

Від вина дзвеніло в вухах, тепло — в ногах.

В невеличкому приміщенні клубу, в підвалі, до якого спускалися м'яко вклимовані широкі сходи, за браком достатньої вентиляції, від цигаркового диму робилося задушливо і темно. Квартет несамовито верещав високими нотами. На маленькім квадратику підлоги збилися танцюючі пари і витупцювають на однім місці.

Аніта щиро усміхалася до Антона. Він відповідав їй з такою самою щирістю. Розмова якось не в'язалася. Йому навіть чомусь здалося, що крім солідної хмари цигаркового диму, між ними існує якась незрима і непереступна заслона. Не себе, а цю заслону він почав обвинувачувати за мовчанку.

— Потанцюємо? — усміхнулась Аніта.

Антін зникнув.

— Я недобре танцюю...

— То нічого. Для добрих танцюристів тут місця нема, — з цими словами підвелася і взяла його за руку.

Рука гаряча, аж вогка від поту.

В танці прихилилися одне до другого. Його лоскотало по щоці і біля вуха Анітине волосся приємно, збуджуюче.

— Аніто?..

Вона підвела до нього очі, великі, блискучі, допитливі.

— Ви не образитесь, якщо чужинець буде говорити вам про такі речі, як

Перебив себе на слові. В прозорій голубині Анітиних очей з'явилися альпійські шпилі, тремтливі ялини, жвава маленька Анні. Навіть вереск квартету, змі-

шаний з розмовами і сміхом гостей, перетворився на невпинний шум бурхливого Леху.

— Так? — допитувалася.

— Кохання... — закінчив Антін.

Без відповіді Аніта ближче притулилася до нього. Її пальці полізли по плечі до Антонової шиї і до нестерпності залоскотали в «брехунці».

Квартет стомився і на високій ноті увірвався.

— Аніта?

До них протиснулася бльондинка. Антін зауважив, як вона кліпнула до Аніти п'яним оком, вітаючись.

— Це — Пет. Знайома. — Пояснила Антонові, як всідалися біля столика. — Пху, як жарко, — додала, поправляючи близку на плечах.

Наче ненароком її рука сковзнула по краєчку столика, зіскочила на Антонову.

— Ми ще зустрінемося?

— Чому б ні? Я самітний у Лондоні.

— Я сьогодні щаслива, Антоне. Направду! Навіть самій дивно, що я...

Вона закусила губу і опустила голову. Антін відчував: її тривожило щось. Що?

— Одружена?

— Ні, — засміялася. — Мабуть нікому не потрібна...

— Цього не варто говорити, — заспокоював, наче з ввічливости.

— Світ для мене здається іншим. Навіть обличчя людей не такі, якими я їх бачила вчора... І чому я про це говорю?

— Так часом буває з кожною людиною. Чи варто пригадувати вчорашнє?

— Чи можна його відірвати з свідомости, як гудзик від пальта, і викинути в кошик для сміття?

— Ні, не можна. І не варто. Для чого? Але в цю хвилину можна не думати про минуле...

— Я хочу, дуже хочу забути минуле... Хочу, щоб сьогодні було безконечним... Я тобі подобаюсь?

— Дуже.

Вона голосно засміялася. Випустила Антонову руку з своєї, взяла недопиту шклянку між довгі пальці й помочила губи.

— Любов з першої зустрічі, — усміхалась. — А завтра? Ні, Антоне, ти мене не будеш любити: я тебе неварта.

— Буду, буду, — похапцем сказав, і з цією п'яною обіцянкою мимоволі пригадалося веселе, просте, щире дівча...

Так, він колись присягався. Час зітер деякі образи минулого в небуття, та багато дечого залишилося яснозарисованим у пам'яті. О, як щиро тоді присягав...

— І навіть...

Вона не кінчила. Дивилася через його плечі, прогвинчувала поглядом хмару цигаркового диму вперто, холодно. Антін повернув голову в напрямку її погляду. У тіні кутка стояв невеликого росту під літ сорок мужчина, засмаглий з лиця, з чорними італійськими вусиками і такого самого кольору кучерявим волоссям, доладу причесаним і блискучим від масті. Він дивився до них. Він дивися на них.

— Що за один?

— Тоні... «Брат»...

— Твій брат?

— Ні. Ми лише звемо його «братом»...

З її тону Антін відчув, що Аніта була чимсь незадоволена. Насправді, вона лише була розчарована. Розчарована своїм життям, що тліло, як цигарка, яку вона прикурила і залишила в попільничці на купі зіжматих неохайно недокурків. Під довгими віями у чорній машкарі затремтіла кришталева сльозина, витиснена голосом, що пробивався з її душі у намаган-

ні заглушити і голос квартету, і хор розмови, і п'яний сміх: «Бачиш, Аніто? Так тліє твоє життя! Вчора спопеліло, сьогодні дотліває... Бери його і йди з ним в життя — не повертайся назад. Чуєш? Не повертайся!»

— О, Антоне, я хочу утекти звідсіля...

— Що сталося?

Їхню розмову зупинив Тоні. Він став у них за плечима. Поклав грубу, оброслу густим чорним волоссям руку з короткими пальцями на Анітине плече. Вона здригнулася. Не оглянулася, лише сказала:

— Я сьогодні не працюю. Залиши мене.

— Добре, добре, — він прийняв з її плеча руку. — Я лише привітатися підійшов.

Ще хвилинку постояв. За цей час прикурив свіжу цигарку і, як відходив, кинув до Аніти:

— Буду в буфеті.

Вона нічого не сказала. Сиділа бліда й дивилася у шклянку темночервоного вина — відгадувала своє майбутнє. Чи відгадаєш?

— Ти тут, люба?

Це була Пет.

— Прошу познайомитися з моїм приятелем. Джім. Призвіща не каже. Проте мені байдуже.

Аніта глянула на них.

— Присідайте, — кинула байдуже.

Джим і Пет, штовхаючи сусідів, умостилися.

— Ви обидві з «братом»? — запитався Джім.

Дівчата переглянулися.

— А що тобі до того? — гнівно запиталася Аніта. — Маєш, що шукав, — вона кивнула на Пет, — і тримайся!

Антін зніяковів. Джім Ллойд зауважив і усміхнувся:

— Перший раз у такому місці?

— Так, — пояснив Антін, — перший раз у Лондоні. Навіть за один день багато побачив, дякуючи Аніті.

Він узяв її руку в свою. Аніті, мабуть, сподобалося: не протестувала.

— Гей, — наче прокинулася Пет, — а звідкіль ти знаєш Тоні?

Джім ігнорував її питання. Звернувся до всіх:

— Віскі?

— Ні, — за себе й Антона відповіла Аніта, — ми п'ємо вино. Навіть вино в цьому місці дорожче золота.

Натомість Пет вигукнула:

— Чому — ні? Пиймо, — він заплакатиме!

Антонові не подобалась компанія. Особливо Пет. Джім для нього здався порядним чоловіком. Лише він хотів бути з Анітою насамоті. Аніта наче відгадала його думки:

— Підемо? — запитала.

На згоду він кивнув головою.

— Пробачте, але ми мусимо йти, — вона підвелася.

— Так рано? — дивувалася Пет.

Кинули «допобачення» і залишили клуб.

У дверях вдарилися в стіну сірого туману. Бліді огні просмоктувалися через його мокре тіло і розсівалися, мов крізь невидиме сито, на міради довгих тоненьких промінчиків.

Антін застебнув пальто і поправив шаль.

— Не холодно?

— Ні, — підхопила його під руку. — Як тобі подобається лондонський туман?

— Ще не знаю. Але Пет — ні.

— Вона нікому не подобається, — наче до себе промовила Аніта.

— Джім — можливий. Має хитрі очі. Знаєш його?

— Ні...

Вона зупинилась. Задумалась.

— Джім..., — майже прошепотіла. — Десь його бачила.

В словах звучала тривога розхвилювання.

— Багато подібних Джімів на світі.

— Звичайно, — згодилася, проте відчувала, що сей Джім колись, десь попадався їй на очі... «Може».., і цю думку вона вибила з голови.

Біля автобусної зупинки зупинилися.

— Дванадцятка завезе тебе до Марбль Арч. Я мушу прощатися, — схопила його за руку.

— Коли побачимося?

— Завтра, якщо бажаєш.

— Де?

— Там само і в той самий час, — кинула Аніта і сховалася в тумані.

*

Вона застала Тоні при буфеті. Він сидів на високому червоному стільці, курив. Перед ним стояла порожня чашка від кави і недопита шклянка коньяку. Аніта вирішила згадати йому про Джіма.

— Тоні.

Він повернувся до неї. Між пальцями куріла цигарка.

— Так швидко?

— Я з ним нічого не мала.

— Чому? Такий вечір тратити! Глянь туди, — він указав рукою з цигаркою, яка прописала стрічкою димок із рухом руки у напрямку східців до підвалу, — там багато самотніх. Лише вибирай. Сідай.

Аніта присіла на стілець біля нього.

— Віскі?

— Так.

— З ним лише вино пила? Я не хочу збанкрутувати. І не хочу бачити тебе теж без копійки.

— Чи не можу я мати приватного життя?

Він голосно засміявся. В його сміхові Аніта відчула глузливість, образливу глузливість, немов би він просто відрубав: «Ти не здібна до нормального людського життя!» Все тіло похолело і затрусилося. Не ма-

ла відваги ляснути його в лице, лише на знак помсти вирішила не згадувати про Джіма Ллойда, знаного кримінального дидектива, який, на її думку, не без підстав проводив час у димі цього клубу, та ще й у компанії наївної і простої Пет. «Хай сам довідається», — подумала і на сміх Тоні відповіла:

— Хай буде по-твоєму: я без тебе і твоїх старших братів — ніщо. Давай віскі.

— Це краще.

До офіціанта він гукнув:

— Марію, віскі.

Повернувся до Аніти, глянув на неї маленькими чорними, пронизуючими очима, в намаганні прочитати її думки на тоненьких зморшках на вершечку висків під очима, в куточках зіжматих уст, покритих темночервоною помадою, трошки світлішого відтінку, ніж вишневе варення. Після якоїсь хвилини вирішив, що жіноче обличчя не є магазинною вітриною, що рекламує товари під прилавком і злагіднілим голосом, по старій звичці керівника з досвідом у своїм ділі навчав:

— Ніч — наша косовиця, Аніто. Я ж не ради себе прошу тебе це робити: ще рік-два і все це покинемо й на широку ногу заживем...

Він далі говорив, — вона не слухала. Скільки разів уже чула від нього ці слова! Коли непрактичною дівчиною вірила йому, замилована кучерями, гарячими, як неаполітанське сонце, поцілунками, від яких мандолінними акордами співало все в її наївній душі, вийшла на вулицю ради нього, на його улесливі прохання й умовляння. Вийшла на вулицю і вуличницею стала, а не його дружиною... І завжди те саме — «рік-два»... Хіба іншим він цього самого не говорить? І то на її очах...

Підвелася.

— Куди? — Тоні схопив її за рукав пальта. — Ще рано. Випий, а потім я маю для тебе кілька добрих клієнтів. Вони вже, мабуть, готові до обробки: п'яні, як дим.

— Де вони?

Їй хотілося закінчити з ними, чим швидше, й утекти від усього.

— Зачекай тут. Я зараз... — Він зупинився на слові.

До них підійшли Пет з Джімом.

Тоні весело усміхнувся. Зіскочив з крісла. Простягнув руку до Джіма:

— А, п. Ллойд? Давно не бачились?

— Не так давно, — Джім не простягав руки. — Кілька хвилин тому внизу.

«Він знає, — подумала Аніта, — а я думала...» — розгубилась думками.

— Віскі? — заквапився Тоні.

— Ні, дякую. Я баришів не беру.

Кинув «добраніч» і вискочив надвір.

— Джім! — гукнула Пет, — Джім!

— Замовчи, дура! — процідив Тоні. — Як ти зв'язалася з ним? Він — дидектив

— Я не знала, — виправдовувалася Пет.

— Іди на свою руку, — він кинув до Аніти. — А ти іди зі мною й розкажеш, що ти там йому вспіла наговорити своїм довгим язиком, — і Тоні потягнув Пет за руку, сходою нагору до свого бюро.

Аніта задоволено усміхалася: «Він від неї довідається, — думала. — Певно, нічого не пригадає». І малювалася картина-уява, як Тоніна обросла, як в горили, рука з виляском лягала на переполохане лице Пет; через плач, та не могла нічого говорити; він гнівався, як бешений пес, і в такому напівбожевіллі переходив на італійську скоромовку. Їй теж так було...

З цієї нагоди вирішила залишити все і повернутися до своєї квартири.

Не сподівалася, що Джим Ллойд на неї чекатиме за порогом клобу, зіпертий на бетоновий стовп електричної лампи.

— Представлятися не треба: Тоні напевно вже поінформував. А де бідна Пет? На сповіді?

— Звідкіля ви знаєте? — здивувалася Аніта.

— Люди типу Тоні породяться за певними стандартними законами. З страху. Чи не так?

— Не знаю, — півголосом відповіла.

— Жінки з страху впадають в гістерику, роблять дурниці, і потім, якщо залишаються живими під руками таких типів, ціле життя не показуються на світ, і живуть у страху і завязтій мовчанці все своє життя. Чи не так?

— Не знаю.

— Пройдемося?

— Я нічого не знаю! — майже крикнула Аніта.

Так, вона боялася. Тоні мав багато очей, що можуть побачити її з цим, ними невинним, гостем.

— Я нічого не хочу знати, — ласкаво, навіть дуже ласкаво говорив Джим Ллойд. — Хотів лише запитатися про того молодого...

Він не докінчив. Аніта перебила його не криком, а голосним благанням:

— Не зачіпай його: він нікому нічого не винний...

— Пройдемося? — він наставив свою руку.

Аніта схопила його під руку і потягнула вулицею в гущу туману.

Він мовчав. Усміхався до себе.

— Я його не знаю добре, — пояснювала Аніта. — Лише сьогодні зустріла. Він добрий... Він не знає, що я вуличниця. Прошу, не мішайте його до мене...

— Добре, добре... Але якщо про «братів» не бу-

деш говорити — його запитасмо: може щось і він знає.

Аніта зупинилася. Їй хотілося кричати, дряпати цього чоловіка без серця, мабуть, такого самого брутального, як і Тоні, бити ногами, топтати... Як можуть усі в одну хвилину стати перед нею, перед її життям брудною людською стіною? Що вона їм винна? Що вона може зробити, щоби вирватися від людей, від туману, із вулиць цього великого моря бруду і кривди — міста?

Джім відчув, як її тіло пропасницею затріпотіло, голова безсило схилилася на груди і гарячі сльози капнули на його руку.

Кругом них тиснувся туман, проковтнувши в мокрім холоді пізньої ночі місто.

*

Повернулася додому пізно.

Тремтячою рукою намагалася вложити ключ в замок. Без успіху. Зіперлася на одвірок, щоб перепочити...

«Чому?» — питалася себе. — «Хіба Антін, цілком чужий для мене є вартий того, щоб говорити все Ллойдові?»

Вже пізно. Вона говорила про все, що знала. А тепер що?

Їй хотілося тікати. Кудинебудь. Похапцем відімкнула двері і засвітила світло.

Він сидів на софі й курив. Із купи недокурків у попільничці Аніта зробила швидкий висновок, що він мінімум дві години на неї чекає.

Вона була здивована. І лише від здивування могла кинути:

— Тоні?!

Тоні сидів, мов закам'янілий. Лише його очі від світла почали звужуватися, поки не набрали розміру

обгорілих головок сірників Він був страшним. Аніта не лише це бачила — вона відчувала.

— Що ти йому говорила? — процідив.

— Нічого...

— Неправда! — з цим словом він підвівся.

— Нічого я не говорила...

Аніта тремтіла. Відчувала, що ноги не втримають її тіла і вона снопом повалиться на землю. І повалилася б, якби Тоні її не підтримав. Він схопив її за руку вище ліктя і майже підніс на рівень з собою. Потім зразу ж пустив і тією самою рукою коротко, але болюче ударив її в лице. Аніта впала. Лице без болу щеміло. Біль сконцентрувався в грудях і колов безліччо сталевих колючок.

— Тоні.. — просила вона, спостерігаючи його правий черевик.

Тоні не слухав її благання: черевик піднявся і потім швидко опустився, врізавшись грубим носком у її живіт.

Більше вона нічого не чула. Все закружляло червоним колом і збилося в маленький вогник, що погас разом із тим, як вона стратила свідомість.

...Болі не відчувала, лише їй здавалося, що все тіло було позбавлене будь-якого почуття. Розкрила очі.

— Пробач, Аніто...

Вона певна була, що перед нею схилилася голова Ллойда. Ширше відкрила очі. Так, це був він. Хотіла запитатися: «Де я?», її уста лише змогли напіввідкритися.

— Не говори, — вона виразно чула Ллойда. — Пробач, що я спізнився. Якби не наспів — гірші були б наслідки.

— Д-де він..? — прошепотіла, зібравши всі сили.

— Не турбуйся: він і його «брати» сидять. Скоро буде суд.

— Ні... Антін...

Ллойд винувато засовався на твердому металевому шпиталевому стільці й, наче з оправданням, сказав:
— Пробачте, але... Я не знаю. Звичайно, я довідаюся.

— Прошу... — і вона відвернулася від нього.

— Вистачить, — нахилилася сестра до Ллойда.

Він підвівся і, не оглядаючись, вийшов з палати.

Якийсь час по дорозі до виходу думав про «братів», Аніту і чужинця Антона. Коли ж на порозі шпиталю холодний дощ бризнув йому в лице, він згадав про свою Дорін і побачення на третю по обіді зі знайомим у бюрі міністерства праці. Йому обіцяли пошукати служанку з дитиною. В цей час для нього здавалося, що інакшого виходу з домашньої ситуації не було. Може, — і то лише — може, — і служанка, і дитина стануть для Дорін розрадою і товариством, тому й для нього легше буде. Все ж таки, перед тим, — вирішив він, — як робити будь-які висновки, він мусить порадитися з Дорін. До побачення зісталось ще близько трьох годин і за цей час він зможе поговорити з нею і також вперше за довгий час пообідати разом з нею.

З таким рішенням він попрямував додому.

*

Даремно чекав Антін на Аніту: вона не вийшла.

Звичайно, він був розчарований. Що Аніта була приємна і вродлива — це так. Що вона йому подобалася, як людина і дівчина, — теж правда. Але щоб він плянував більше, як одно, чи кілька побачень з нею, то над цим він ще не застановлявся, і, свідомо чи підсвідомо, не бажав застановлятися.

Ні, вона не була нічуть схожою на Анні. Анні не була їй до порівняння!

Спогад про Анні стривожив його. З цією тривогою він повернувся додому, не роздягаючись, упав на ліжку і почав пригадувати...

...Колись шуміли сонливо альпійські ялини, бавилися пухнаті хмари зі стрімкими обривистими шпильми гір, бився крикливий Лех в скелястих берегах і десь в обваллях несамовито гудів водоспад... Тоді він сидів на камені, що звисав, як груди велетня над глибоким урвищем. Шукав гарного красвиду для шкіца.

Все здавалося гарним:

В ногах, між двома валами, закутаних лісом, простяглася широка долина, також місцями прикрашена поодинокими, чи групами ялин. Далі на захід, як велике чисте дзеркало, обняте з одного боку лугом, а з другого — неохайними стрімкими стінами скель і урвищ, невеличке гірське озірце. Поблизу нього під горбом присіли під ялинами три хатини з прибудовами, і заглядали в озеро, як підтоптані молодичі в дзеркало перед якоюсь okazією. А там далеко за зеленим хребтом паралельно простягся другий, бідніший: лише до половини його висоти змогли вилізти худі ялини, застрягли обезсилені в сніг і залишилися напів дороги, з заздрістю заглядаючи на вершок велетня, скелясті боки якого, поцятковані латками снігу, виглядали, як спина рябого кота. Хмари своїми вонянними животами наповзали на нього, рвалися об гострий верх і налякано тікали геть у далечінь. Аж ген, далеко ліворуч — високий, могутній шпиль, Сойлін, холодний і байдужий; пронизав своїм вістрям пір'ясту одну хмаринку-сирітку, як рибалка острями плітку.

Він взявся за олівець і почав наводити селюету шпиля.

Ще з дитинства полюбив олівець і папір. І коли мав їх під руками — відтворював усе що бачив, і в цьому знаходив велику душевну насолоду. Так і тепер, відірвавшись від дійсності людського життя, пе-

реповненого непевністю повосенніх днів, він втілиз свою душу сприймань у кам'яного велетня і хмаринки. Сонце трохи заваджало йому: кидало тінь руки на папір.

Перемістився.

Тепер зовсім зручно: тінь ховається в рукав, і сонце цілує обличчя.

Захоплений малюванням, не чув ні шелесту листя на крилі осіннього вітру, ні шуму бурхливого Леху, ні галасливих криків дівчорі, яка десь за плечима у молодняку бавилась жмурки.

— Дуже гарно!

Напівдитячий ніжний голос заставив його оглянутись.

Дівчина невеликого зросту дивилася на нього зацікавленими голубими очима. Чорні коси буйним жмутом накрили охайні плечі. На свіжому личку розбіглася усмішка.

— Вибачте, — засоромилась. — Може перешкоджаю?

В її словах відчувався баварський акцент.

— О, ні... — Антін розхвилювався чомусь — може від соромливості її очей чистих і прозорих, як літнє степове небо.

Підійшла. Сіла поруч нього на камені.

— Ви вчилися малювати?

— Вчусь...

— Дуже гарно! Я люблю картини.

— Ви не малюєте?

— Ні, — наче засоромилась від такого неочікуваного питання, опустила голубі очі й глянула на верхи ялин, що випиралися на скелю; чорні вії, як райдуги, півколами заховали синь очей; зарозовіла.

— Як Вас звати?

Їхні очі зустрілися і коротку мить, що для обох здалася надзвичайно довгим проміжком часу, обоє

відчували дивне збудження в молодих тілах. Вона стрепенулась і зірвалась на ноги.

— Іншим разом скажу! — голосно вигукнула, і диким козелям побігла крутою стежиною з гори, розливаючи сміх.

Дивився їй услід. Біля молодої крилатої ялини зупинилась, вхопившись за вітку, помахала рукою й метеликом заховалась за кущем зелені.

Антін підвівся. Підняв руку, щоб відповісти їй, і опустил, не помахавши. Стояв так довго й дивився вниз туди, де заховалась дівчина, та крім крилатої ялини при стежині нічого не бачив. Надіявся — вона випурхне з-за кущів і знову розіллє свій молодий сміх.

Її не було.

Йшов стежкою вниз. В вухах лящав золотий сміх, з уяві — голубінь очей, покрита райдугами вій...

«— Куди я йду? Може побачу її знов?» — пурхали думки, а поміж них проскакував її голос: «Іншим разом...»

Він йшов. Він не хотів іти. Він йшов.

«— Невже я шукаю її?» — запитав себе півголосом і розсміявся.

Сміючись сам із себе, далі пішов униз стежкою...

Вночі не спав: перед очима крутилася кізкою знайома незнайома дівчина, він ловив за її ніжні рученята, цілував їх; бавився чорними кісьми; пив ніжний погляд голубих очей.

Вранці почувався змученим. Ні до кого не обзивався

Добрий приятель, Степан, пробував розвеселити — не помагало. Антін ще більше почав гніватися на себе за невдячність до приятеля.

— Може ти хворий, Антоне? Я покличу лікаря.

— Лікаря? — засміявся Антін і повеселішав. — Краще я сам піду свого лікаря шукати.

Петро, співжител ь кімнати, голосно розреготався:

— Знову романс?

— Не твоя справа! — заступився Степан.

Антін душею був вдячний своєму приятелеві, але нічого не сказав. Він лише усміхнувся і своєю усмішкою викликав усмішку у Степана, який пожартував:

— Часом буває й романс...

— В наших літах все можливе, — згодився Антін, хоч про себе він знав далеко краще, ніж міг сказати у голос.

Накинув плащ і вийшов з табору.

Якщо й не побачить її знову, то приємно пройтися на гору й назад, подумав.

Від легкого вітру шуміли ялини; між верхами Альп сковзалися сірі розшарпані на лахміття хмари.

Зупинився, захеканий.

Тут учора бачився з нею.

«Вона не прийде сьогодні!» — лякав себе своїми думками і гнівався на себе за такі думки.

Дивився в далечінь — бачив лише її образ!

Холодний вітер, розігнавшись долиною, вискакував на гору, де він стояв, з шумом бавився у верхів'ях сосон і ялин, і, скочивши на Антона, запахав свої холодні пальці йому за комір. Антонові хотілося більше прохолоди: він розстебнув комір плаща й інстинктивно оглянувся...

— Я на вас чекаю .. — прошепотів.

Голубі оченята усміхнулися. Простягнула маленьку руку Антонові.

— Як сьогодні? — запитала.

Яка ніжна, тепла рука! Але випустив ..

— Добре, дякую, — відповів.

— Холодно сьогодні. Чому ви блукаєте тут сам?

— Я на вас чекаю, — повторив свої слова.

Зробив крок уперед і простягнув свою руку:

— Мене звать Антін.

— Анні, — усміхнулась.

— Я так хотів би багато з вами говорити!.. — тримав її маленьку теплу руку у своїй.

— Але я... — вона збилася на слові. — У мене мало часу. Тьотя буде лаяти мене, що в робочий час бігаю по горах. Мушу спішити до праці.

Він пустив її руку.

— Ви мешкаєте в тому селі? — Показав пальцем на купку хатин, що притулилися під горбом, як замерзлі цуценята під стіжком соломи.

— Так. Он там моєї тьоті дім! Бачите? Недалеко від лазні, із зеленими віконницями.

— Ага... Ви маєте батьків? — Повернувся до неї.

— Ні. Батько з Росії не повернувся. Мати і брат в Мюнхені від бомби загинули... Я сама...

Антонові хотілося приголубити її, пожаліти. Він же свою молодість також у самоті пережив!

— Тьотя часто свариться на мене. Я тоді тікаю у хлів і плачу...

— Ви бідна, Анні.

Глянула на нього. Антін зауважив, як під довгою вією лівого ока блиснула сльоза. Обхопив за талію і притиснув до своїх грудей.

— Я тебе заберу з собою!

— Як?

— А так! Разом будемо. Я тоже нікого не маю... — А після короткої павзи тихо проказав: — Я люблю тебе.

Анні допитливо підвела очі до Антонових.

— Так, — підтвердив. Притулився до її вогких вуст своїми. Відчув їх тремтіння. Малою рукою обхопила його за шию ближче притулилася.

— Мені здається, — прошепотіла, — це сон... Лише вчора зустрілися... Хіба так можна?

— Чому не можна?

— Не знаю...

Маленький тремтливий поцілунок наче закреслив для них минуле. Здавалося, що вони вже давно добре знайомі, вирости разом із початку життя.

— Я вчора мало спала: все про тебе думала. Не вірила, що сьогодні тебе побачу, але вийшла.

— Я тоже!

Анні розсипала свій дзвінкий сміх.

— Але мені потрібно спшити! Ще тьотя насвариться...

Взялись за руки й пішли стежкою донизу. Мовчали. Лише серця кричали збудженим криком милої радості.

Хмари латали небо. Зі сходу воно вже загорнулося суцільною сірою ковдрою. Вітер зі свистом розчесував верхів'я ялин і сосон. Дощ почав розсипати свої сльози.

Антін і Анні сміялися голосно і безтурботно.

*

— Вставайте! — кричав Степан. — Антоне, Петро, вставайте!

Антін ліниво розплющив очі.

— Який сьогодні день? — запитався, не звертаючись ні до кого.

— Середа. А тобі якого треба?

— Середа?! — Аж вигукнув Антін. — Як помалу йдуть дні... — зітхнув і перевернувся на другий бік.

— Петре, вставай! — невгавав Степан. — Надворі сніг випав — на лижах будемо їздити.

— Що ти кажеш, Степане? Сніг? — підвів голову Антін.

— Вже по коліна.

Антін зіскочив з ліжка, підбіг до вікна.

Великі пухнаті сніжинки повільно падали згори, сідали на підвіконня і скручувалися у маленькі краплинки. Внизу на дорозі, що перетинала подвір'я колишніх військових казарм, а тепер табору біженців,

блищали калябатини води. Снігу не було. Низькі хмари струшували свій тягар і дерлися в гори. Плакало вікно.

Сумно надворі так, як в його серці.

«Може в неділю буде гарна погода», — заспокоював себе.

Все ж факт залишався фактом, що погода сьогодні була нікудишня. З гнівом на погоду, Антін почав гніватися на все! На набридле таборове життя — стандартне, неспокійне, деморалізуюче! Хотілося вискочити з оточення брудности відношення людини до людини і йти власною стежкою життя, боротися за своє «я» даним природою власним арсеналом зброї. Хотілося! Хотіння залишається вольовим почуттям його істоти, прикутої до твердого таборового ліжка, до денного раціону горохової супи і місячної плитки шоколаду, якщо така проскочить поміж пальці тих, що відповідальні за розподіл. Час, ніким і нічим непереможений час, вимагав свого. Антін підкорявся.

Після сніданку приятелі залишили кімнату: з собою забрали шум і «пусту балачку», за собою залишили спокій. Спокій для Антона давно вже став другом. Після останньої сирени і гулу незлічених ескадр американських суперфортець, спокій здавався дивною сенсацією, чимось ненормальним в Антоновім житті. Лише за якийсь час спокій вліз і всівся в його єство і став постійним другом. Тут, в цьому мізерному фюсенському таборі, розділеному на два табори — український і російський — в цьому маленькому вуликові голосистих і брутальних інтриг та суперечок, одним лише благом для Антона стали гори з незліченими куточками сховів від людини. Навіть сьогодні пішов би туди, якби не мокрий сніг...

Сів за стіл і розгорнув «Історію України». Не читалося. Думав про наступну неділю; думав про Анні.

Крім цих думок, ще незлічені плуталися між хвалдами мозку — без логіки.

Хтось постукав у двері.

Повернувся.

В дверях стояла Галя й усміхалася.

Він її любив і ненавидів. Любив її усмішку з відтінком ніжності і приваби, її сірі веселі очі з огниками тепла і доброти. Ненавидів її за те, що ховала під пудрою й помадою природню свіжість степу і села...

Він навіть кількаразово ходив на прогулянку з нею. Обмащувався помадою її уст, і голосно признавався про своє кохання до неї. Пізніше він довідався, що він обманював не її, а себе. Тепер він певно знає, що лише Анні для нього є ціллю життя.

Галя всміхалася.

Він опустив очі до книжки.

— Чому ти не в собі? — запиталася.

— А в кому? — підвів голову. Після павзи додав: — Я ж з себе не можу вийти!

Галя засміялася. Він тоже усміхнувся, але його усмішка була вимушена і неприродна, — навіть сам відчув.

— Давно в мене був... — кинула з докором.

Він не знайшов слів на відповідь.

Галя підійшла ззаду й обхопила його руками за шию. Гарячі руки приємно пекли щоки.

— Галю...

Вона пустила його й присіла поруч.

— Галю, я працюю... І крім того... Степан...

— Не закидай мені Степаном. Я з ним часом танцюю, бо ти не береш мене на танці. Ти гризеш книжки... Я не нарікаю, Антоне. Пам'ятаєш, як колись я тобі казала: «кохаю». Цього слова я ще нікому не говорила... Ти також мене називав: «люба», «кохана»...

Йому було жаль Галі. Маленької, простої, невинної Галі, яку в 1942-му розлучили з матір'ю, сестра-

ми й братами і вивезли працювати у баварського верблюда-фермера...

— Галю, я люблю тебе, як сестру-землячку, — виправдовувався. — Коли я тебе взивав милими словами, я не знав, що таке кохання.

— А тепер знаєш? — підвелася.

Він зауважив, що огники доброти в її сірих очах також можуть відзеркалювати почуття люті. Може це ревності?

— Хіба я знаю, — сказав наче про себе.

Галя голосно й образливо розсміялася.

— Про це в книжках не вчитасш!

З цими словами вона вийшла і на знак оклику закрила за собою двері з такою силою, що по шибках вікна, немов з ляку, поскочувалися краплини, залишивши за собою довгі полоси-патоки.

Йому так хотілося Галі все пояснити! Він не бажав бачити в її добрих очах ненависть до себе! Він бажав її мати за щирого друга. Може між протилежними статями в молодім віці цього досягти неможливо? Хто зна...

Тер долонею чоло, наче намагався таким рухом заставити свій інтелект реально дивитися на життя, обставини, людей і самого себе. Дивлячись на життя, людей — все просто і зрозуміло. А от себе — далєбі чи можна зрозуміти! Недавно тулився до Галі, цілував її уста, при дотику лицем до її руки відчував запах чебрецю і польового полину і був щасливий! Тепер...

Галя, Анні і сотні подібних до них дівчат в коротеньких, довгих і довгих спідничках затанцювали перед його очима пухнатими сніжинками, та лише одна із них — синьоока маленька Анні — найближче крутиться біля нього, хапає за руки, бавиться з чубом маленькими гарячими пальцями і збуджує його почуття, якому люди часом дають назву «кохання»!

А сніг падає.

Підійшов до вікна.

Згряя безтурботних білих метеликів глузус з нього, самотнього, забутого близькими і далекими.

Вдома також, мабуть, уже падає сніг. Може холодна метелиця позавівала стежки і шляхи. В саду повно снігу. В хаті самотня мати дивиться на замерзле маленьке вікно безнадійно, втомлено...

— Ех, життя! — майже вигукнув. І подумав: «А все ж таки, потрібно жити...»

*

Надвечір сніг перестав. На заході хмари розсунулися, показалося заіржавлене сонце, усміхнулося холодно і сховалося за гори.

Похолоднішало. Альпи дихали холодним вітром.

Крізь піввідчинені двері таборового клубу разом із клубками цигаркового диму викочувалася мелодія вальсу.

Блимаючи огниками-цигарками, Галя і Степан стояли в тіні біля дверей і мовчали. Степан порушив мовчанку:

— Я хочу почути від тебе лише одно слово!

Галя затяглася димом цигарки, з «фасоном» збила вказівним пальцем попіл.

— Пізніше, Степане...

— Але ж, Галю... Він до тебе зовсім байдужий! Невже він тобі справді подобається? Він до жінок взагалі не має жодного почуття! Дай йому книжку в руки, чи олівець — це його...

— Тому він мені й подобається, що не такий, як усі... Я хочу розбудити його почуття.

— Не на такого потрапила!

— Де він?

— Над якимись книжками сидить: міністром хоче бути, — засміявся глузливо Степан.

Галі не терпілося. Вона хотіла бути з ним. Вона хотіла знати його думки. Навіть до танцю відпала охота!

— Я тільки на хвилинку заскочу... Подивлюся, що він робить, — наче перепросила Степана.

— Ну, то йди. Я почекаю.

Вона не чула Степанових слів.

Застала Антона в постелі на «другому поверсі». Він не читав. Голова на руках, і дивився в стелю. При її вході в кімнату, повернув голову.

— Вже спиш? — запитала.

— Ні, відпочиваю. Хворим чуюся.

Заклопотано підійшла до нього і звелася на шпиньки.

— Зміна погоди завжди хворобу приносить, — успокоювала.

— Я також так думаю.

Насправді, він обманював. Фізично він почувався добре. Хорів думками. Тими численними побічними думками, що забирають так багато енергії в людини.

— Розкажи щонебудь, Антоне. Я люблю слухати твої розповіді: в тебе все так просто доладу виходить. Пам'ятаєш, як ми блукали в горах? Ти розповідав про китайського хлопчика Аладдіна... Був гарний теплий день, — як зараз пам'ятаю! День першого нашого знайомства.

Він пам'ятає. Дуже гарний був день!

Позавчора також був гарний день... «Мені здається, це — сон... Лиш вчора зустрілися...» — чув Аннін голос. Він пам'ятає!

— Розказував мені, — продовжувала Галя, — про Запорозьких козаків і Галю-бранку в палаці кримського хана...

— Колись знову розкажу. Сьогодні — погано чуюся...

— Добре, любий.

Вона поправила ковдру на його ногах.

— Тобі чогось теплого треба напитися.

— Не обов'язково. Вигріюся — пройде. Так, як вдома казали: «як корова язиком злиже».

— Може, але жартувати не треба. Я зараз, — і вона вискочила з кімнати.

Антін думав про обох.

За хвилину повернулася із чашкою гарячого чаю.

Антін нахилився і зустрів її повні турботи і материнства очі.

Йому стало соромно за себе: він обманює її, знаючи, що вона його любить не як брата, але як чоловіка.

Здавалося, для неї він нічого не мав...

*

До обіду небо вдягалось у сірі кудлаті хмари і здавалося, ось-ось розсипеться сніжинками, чи заплаче рясними сльозами. На Антонове щастя, засапаний альпійський вітер несподівано наскочив на отару збентежених хмар, загнав їх за голобок хребти і знову заховався десь у засніжений холодний куток на відпочинок. Зніжковіло блиснуло маленьке замерзле сонце, позолотило білу шию старого знайомого, завжди понурого, гордого шпиля Сойлін.

Антін побачив її: Стояла внизу й махала рукою.

Поспішно збіг крутою стежкою до неї. Блідість Анніного обличчя стурбувала його.

— Що з тобою? Щось трапилось?

— Ні. Нічого... Я багато думала...

Блідими устами проскочила вимушена усмішка і зникла в зіжматих куточках.

Взяв її під руку. Йшли підгору й мовчали.

— Картину закінчив? — перебила мовчанку Анні.

— Ні. Останніх кілька днів я нічого не робив, — винувато кліпнув.

— Я думала, що ти закінчив. Мені подобається Сойлін — самітний і далекий... На картині він вийде гарним.

Підвела чорні вії й обсипала Антона жаром очей.

— Навіть дуже гарний! — підтвердила свою думку.

— Може.

— Я певна, любий.

Слово «любий» вимовила тихо, крадькома, наче лише для себе.

— Може присядемо? — показала на зацвілу зеленим мохом лавку під грубою ялинкою.

Сіли. Схилилася йому на груди. Хотіла щось розказувати і не могла знайти початку.

Вітер знову затанцював після перепочинку, пустуючи, збивав з ялини сухі шпильки і кидав їм під ноги.

— Чи у вас, на Україні, так само гарно, як у нас у підніжжях Альп?

— Для мене — вдома краще! Там я зжився з красою степу і левад. Там краса — простір далекий, не загороджений холодними хребтами гір... Тут — також гарно... Але для мене моя казка чарівніша, ніж дійсність! Може я дивним здаюся для тебе, Анні? Ти також, мабуть, маєш свою казку, чарівну і неосяжну. Ми всі маємо. Але моя казка, після багатьох років розлуки із рідними, стала дійсністю й стимулом до життя! Навіть більше — ціллю життя...

Він глянув на неї. По її очах він бачив, як далеко думками вона була від нього.

— Мабуть неварто про це... Пощо тобі знати мої думки? Мою тугу за батьківщиною, обездоленою, знищеною, душею доброю і широю?

— То я — не сама?

— Як?

— Я тоже бездолена, і, здається, добра... Ти — добрий! Тому — близький мені! Він... — Анні притулилася до його руки.

— Хто? — здригнувся Антін.

— Роберт, син сусідського господаря... Моя тьотя хоче мене за нього заміж видати. Я не хочу їхнього багатства! Я хочу доброти і співчуття... Я хочу бути з тобою.

— Хочеш бути зі мною? — перепитав і по хвилині додав: — Світ великий, Анні! Загубимося в його лабіринті і будемо жити, як люди.

— Коли.

— Коли?.. Над цим треба краще подумати...

— Я хотіла б зараз втекти звідсілля. Кудинебудь, лише звідсілля!

Здавалося, він розумів Анні. Більше співчував, чим розумів. Йому хотілось якось і чимсь допомогти їй, хоч глибше в душі він відчував, що це бажання було спонукане з егоїстичних прагнень.

Говорив:

— Я знайду місце. Я маю приятелів, що нам допоможуть!

Вона раділа з Антонового запевнення. Усміхалася. В душі відчувала, що на широкому світі нема для неї іншого місця, лише ця альпійська яма-долина. Проте і безнадійна надія вкидала в її молоде серце крихітку радості, і вона сміялася.

— Справді кохаєш мене?

Так, як кожна жінка незалежно від віку, Анні бажала більше чути на словах, ніж відчуті суть кохання. Антін, так як кожний чоловік, незалежно від віку, мовчки охопив її і притулився до гарячих тремтячих уст.

*

Сонце вже заховалося за Альпи, коли Анні впоралася біля корів, помилася і сіла до вечері.

Її тьотя, невеличка груба фрау Барт, в довгій невідзначеного кольору сукні і шапочці такого самого кольору, з-під якої неохайно висувалося злиняле волосся, замітила хитрими очима Анніну поспішність. Навіть зауважила тремтіння чашки з кавою в Анніних руках.

— Куди ти поспішаєш? — вона не стерпіла.

— В кіно. Гертруда хвалилася — дуже гарне.

— Напевно американське?

— Інших нема.

ТЬотіні очі блиснули злістю, тіло здригнулося, немов від дотику до неізолюваного провoda, в якому «протікає» 250 вольтів стандартного струму. Анні цього не бачила: вона дивилася на кошик з торфом біля плити, хоч там нічого не бачила.

— Навіщо тобі чуже?

Анні підвела до тьоті очі:

— Не все чуже є погане.

Цих слів вистачало, щоб збудити всі прчуття злості у старому тілі фрау Барт. Анні здавалося, що вся великонімецька ненависть до чужого сконцентрована в тьотіному серці.

— Не є погане, кажеш? Значить, краще ніж своє, наше?! Це наша біда! Звертаємо очі до чужого, бо свого не зуміли вберегти... Радійте, радійте чужим... Ще прийде час, коли знову підіймуть горді голови лицарі великого райху! Всіх каратимуть по заслuzі...

Анні не слухала. За довгий час перебування в цім домі, вона звикла до тьотіного голосу, що навіть у її віці мав надзвичайно великий діапазон. Подібні лекції стали ритуалом. Вони не навчали. Лише збуджували у Анні ненависть до всього, а особливо до тьоті й її стільця. Вона навіть чомусь, без свідомого означення, більше ненавиділа стілець, ніж тьотю. Може тому, що, сидючи на своєму стільці-«троні», тьотя мала певний рівномірний голос у «вичитуванні» своїх

думок, переповнених наріканнями. То були години тортур, і повторялися майже щовечора після вечері.

Зіставила недопиту каву, підвелася, прошепотіла молитву до розп'яття і почала збиратися.

— Не йди! — наказала фрау Барт. — Сядь і позашивай панчохи — краще буде!

Анні опустила сині очі. Дощовою краплиною блиснула сльозина в куточку правого ока. Прошепотіла:

— Матусю любя, краще я була б з тобою...

Сіла на канапу і заплакала.

Тьотя сопіла і мовчала.

З гір в долину насунулися сутінки і заглянули у вікно.

— Іди, іди... Не клени хоч мене за те, що годую і зодягаю.

«Годуєш, зодягаєш і гризеш щоденно... Боже мій! Доки ще буду я рабиною у цьому кублі? Доки ще мені порпатися в гної задрипаним курчам?» — думала, витираючи сльози.

Сутінки наче налякали її. Схопила шарфик з вішака і вискочила надвір, як в'язень з в'язниці.

Біля воріт зустрів її Роберт.

— Ти куди? — схопив її за рукав і потягнув до себе.

— До Гертруди. А тобі — що?

— Я проведу.

— Часу не маю на це.

Вирвалася з його рук і побігла, не оглядаючись і не звертаючи уваги на дощові калюжі.

Холодний вітер зіскочив з гір в долину і розбрикував холодом по всіх кутках. На лету збивав з дерев останні листочки і кидав їх на мокрий шлях і в баюри.

«Чи справді він є таким щирим, як здається мені? — думала. — Любий Антоне, я б хотіла втекти звідсілля з тобою, щоб не бачити ні тьоті, ні Роберта...

А, може?..» — і вона настрахалася своїх думок. Почала сама себе переконувати: «То нічого, що він чужинець... Він добрий! Він близький до мого серця!»

Як же ж він не може бути близький? За довго років вперше від нього відчула щирість і людяність. Все ж таки, він чужий її крові, — підказували інші думки. Її край для нього чужий і він — для її людей. Він же ж вічно буде «ауслендером» між її знайомими й сусідами! «Мені байдуже, — розраджувала собі — якби лише бути з ним!..»

В думках не зчулася, як стежка, проскочивши по-під арку воріт старинного замкового муру, завела її в місто.

Ніч ще ближче присіла до землі. На вулиці міста її чорні коси підіймали понад дахи будинків гострі стріли-проміння, розбризкувані електричними лампами, але за містом — вона спокійно закутала своїми кучерями гори.

Анні спішила. Непевні думки розігнала від себе. Лише одна заставляла її очі шукати між людьми Антона.

Він стояв біля «Гастгоф цум Гірш».

Підбігла.

Після глибокого віддиху усміхнулась:

— Я спішила... Боялася не спізнитися.

— Чекав недовго.

Взяла його за руку, і вони пішли вузьким тротуаром без цілі.

— Чи скоро будемо разом? — Підвела Анні голову до його очей.

— Може... — невпевнено відповів Антін після довгої мовчанки.

*

Олекса широкими кроками міряв долівку кімнати, глибоко затягався димом цигарки, мовчав і сопів.

— Чого надувся, як індик? — не витримав Антін.

— Ех, брате! — махнув рукою Олекса. — Тяжко мені на серці. А що їм до нас?

— Кому?

— Як — кому? — Олекса зупинився.

Стояв кремезний з широко розставленими ногами і закладеними за спину руками. Як статуя козака. Гострим поглядом пронизував Антона.

— Кому? Заходові! Цій загнилій американській демократії. Що для них страждання людини? Хіба вони були коли голодні? Хіба вони, роздуті роскошами конгресмени, дивилися смерті у вічі? Чи вони чули і бачили, як свистіли кулі, рвалися стрільна і тисячі обкривавлених безформних людських тіл конали із риком ранених звірів? Вони навіть не питалися себе: за що?

Білий жмут неслухняного волосся зсувався йому на високе чоло. Розставленими пальцями лівої руки він механічно згрібав його, як пребінцем, і загортав на «макушку».

— Вони не відчували на своїх плечах ударів великонімецької палиці! Вони не смакували насолод концтаборів. Хай хоч би один-однісінький день вони перебули голодні за дротом ОСТ-табору, — інакшої співали б!

Антін співчував своєму другові.

— Вони, брате, думають лише про власні інтереси. Для них бог — синенький доляр! Це — їхній новітній економічний імперіялізм! Який він не є, але імперіялізм! А історія знає, що таке імперіялізм: чи англійський, чи російський — вони всі під шаблон викуті. Що для імперіялістів плач і страждання людини? Йди й пожалійся, і вони тобі прочитають цілу тему про теорію Дарвіна самозбереження і вижиття: «Хто сильніший, той виживає»!

Відвернувся до вікна і якийсь час дивився на плаксиве небо.

— Ми, друже, найбільшій з усіх: одні у нас забрали нашу хату з усіма історичними надбаннями, фальсифікують їх, а що не можуть — нищать; другі забрали силу, а треті, хочуть забрати останнє... Може, скажеш, нас доля вислала у світ із духом Мойсея, щоб ми в поневіряннях перейшли Америки, Австралії, пущі Амазонок, і, гордо витримавши іспит, повернулися на обіцяну землю «вибраним народом»? Це — аргумент... Але факт залишиться фактом, що лише жменька із півмільйонної еміграції не стратить свого національного обличчя. Решта, ці наші зачухані опортуністи, безхребетний елемент, зденаціоналізується! Змінять свою шкіру, як брудні хамелеони! Їдь за океан — побачиш, чи тебе далі називатимуть «Антоном», чи «Тоні», чи «Анді», чи чорт його зна, яким саксонським іменем...

Він підійшов до Антона і пильно глянув у його лице.

— А як ти думаєш?

— Ти маєш багато рації, — відповів Антін.

Олекса поправив своє неслухняне волосся.

— Я знаю, я маю рацію. Моя рація проста: не горохового супу нам потрібно від Дяді Сема, а автомати! От що нам потрібно. Вони не дають, то Бог з ними... Я для себе раю не поїду шукати за синій океан: у мене є моя Мати-Україна, і я до неї мушу повертатися!

— Як? — здивувався Антін.

— А дуже просто, друже! Дуже просто: напролом! От — як. Уб'ють? Я не перший, кому вони кулю в потилицю загнали, чи по Вінницях «в лоб» стріляли... Мені свого життя не жалко. Жаль мені, друже, моїх земляків-утікачів... Глянь: вони все втрапили — і власний затишок, хоч вошивий, але власний, і рідну землю, і родичів, і близьких своїх... Чекають на

виїзд у далекі краї, щоб там ще й мову свою й ім'я стратити... Жаль мені моїх земляків немудрих...

Мовчав. Антонові здалося, що він ось-ось заплаче. хоч він певний був, що Олекса не з тих, що «нюнці розпускають». Йому у відповідь Олекса засміявся очима.

— Але я щасливий, Антоне! І знаєш чому?

— Чому?

— Я маю ціль у житті! Моєю ціллю є боротьба за свободу нашого народу! Уяви собі, щоб ми мали свою незалежність, чи я мав би нагоду такої величної боротьби? Звичайно, що ні! Це моя щаслива доба. І зрозумій собі, що до цього вирішального моменту я мусів перейти табори премпраці на каналі Москва-Волга, фронт у білоруських болотах, табір полонених у Лодзі, кацет у Дахау і тепер цей брудний притулок демократичної анархії. І ще одне зрозумій: в советських таборах арапом був москвич-п'яниця, політруком у роті — лєнінградець-нахаба, старшим по бараці в Лодзі — рязанець-картьожник, в Дахау — лікар-перекладач — другий москвич-сатрап, тут — в управі — білогвардійська наволоч, що в кожную хвилину готова поскидати георгієвські хрести і почіпляти червоні зірки! Чи це випадково? Ні, друже. Ця тіль будівничого хреста, на якому він хоче нас розіп'яти, сновігає за нами не випадково. А що робити? Нищити — лише один вихід. Всякими можливими способами — і пасивними, і активними... — Після короткої «передешки» він продовжував: — Ти можеш залишатися тут, як хочеш. Мені вже досить комісій, підкомісій, міжусобних інтриг і сварок, — всього досить. Шлях мій простелився назад, на рідні убогі і багаті землі... Рідні нема: батько і мати в Сибірі померли, а я в інтернаті виріс... Але ж я маю велику рідню! П'ятдесят мільйонів братів і сестер. Вони мене привітають і приголублять... І навіть, якщо б дове-

лося умерти — умру левиною смертю. Хай над моїм тілом тихо заплаче широкий степ, тяжко застогне старий Дніпро і ніжною росою-сльозами обмие наша мила ніч — я буду щасливим...

Гіркий біль стиснув Антонові груди. Ледве вимовив:

— Надіймося і терпім. Ще прийде час...

— Терпіти? А скільки?

Наче у відповідь на своє питання, він підійшов до шафи, зняв із вішака приношене пальто і капелюх.

— Як живий буду — напишу... На адресу нашого колишнього знайомого Фрітца напишу. Тримайся! — простягнув Антонові руку.

— Ти справді?

— Так. Але я ще не їду сьогодні. Мушу лише скочити в Мюнхен і зробити потрібні документи. За кілька днів повернуся попрощатися.

З цими словами він вийшов.

— Терпіти? А скільки? — півголосом повторив Антін Олексині слова.

Ніхто не знає: ні Антін, ні Олекса — ніхто!

Всі вірять по-своєму в особисте і загальне краще майбутнє, і по-своєму терплять. Кінець-кінцем, терпець уривається! Загальний гнів вибухає пекельним вулканом, котиться огняною лавою, руйнуючи все на своєму шляху.

Так думав Антін. Немов би у відповідь на його думки стукав у шиби вікна осінній вітер і жалібно стогнав голосом безпорадних скитальців.

Вже висохло нагрунтоване полотно, а Антін дивився на нього, без жодної наснаги до малювання. Мусить. Перелистував думки, і раптом, наче випадково, його очі спалахнули живим огником.

Велична ідея!

Він намалює символ боротьби свого народу за незалежність!

Схопив вуглину й аркуш паперу. За якийсь час задоволено дивився на шкід.

— Мусить бути захоплююча картина.

Хвилину пізніше тримав палітру із потрібними фарбами, стоячи, як лікар, в білому халаті перед натягнутим на раму полотном, приміщеному на власноручно зробленому мольберті. І саме тоді, як пензлем доторкнувся полотна, в кімнату зайшов Олекса, який щойно вчора вечором повернувся із Мюнхену. Його задумане лице усміхнулося. Антін схопив його короткотривалу усмішку, яка останнім променем заходячого сонця освітила обличчя і сховалася в зморшках на переніссі якраз у тому місці, де сходяться його брови.

— Ось, — він простягнув до Антона кусочок паперу, дбайливо згорнутого вчетверо, — маеш. Від тієї дівчини, з якою я бачив тебе в кіно.

— Від Анні? — здивовано підвів брови Антін.

— Може. Не знаю.

Антін розгорнув папірець і прочитав:

«Любий Антоне, я зовсім не думала писати тобі цих кілька слів, а хвилину раніше думала, що ми вже не побачимось. При зустрічі із твоїм приятелем у мене склалася думка, ради тебе, якщо ти так бажав би, не губити себе... Вчора знову приходив до мене Роберт. Ах!.. Краще б я його ніколи не зустрічала... Лише від спогаду про нього я дрижу зі страху! Він бачив нас разом, як ми йшли в кіно. Він чекав на нас... І коли ти проводив мене додому, він йшов за нами. Коли ми зупинялися в парку, він стояв за кущем і чув нашу розмову... Ти щасливий, Антоне! Він нахвалявся, що застрілиє би тебе, якби було чим... Тоді я була щаслива, як ніколи в моєму житті! Хвилину пізніше після того, як ми розпрощалися, він мало що не задушив мене... Вперше у житті я бачила людину в подобі звірини! Я хоті-

ла до тебе кричати — він затулив мої уста... Прийди, дорогий, і порадь — що робити?

Чекаю на тебе.

Твоя Анні».

— Давно бачив її? — запитався Олексу.

— Кілька хвилин тому.

— Що вона казала?

— Просила передати тобі цей лист.

— Більш нічого?

— Ні.

Антін дивився на коричневу пляму, яку він зробив пензлем на полотні. Над чимось міркував. Лист випав з руки на замлю. Ні слова не сказавши Олексі, він швидко вийшов із кімнати.

Олекса підняв папірець. Готикою писані слова не піддавалися зрозумінню.

«Щось не впорядку. Вона виглядала налякано стривожена. Чому?» — міркував Олекса.

Він навіть розгнівався: зіжмав у долоні папірець і кинув маленьким м'ячиком на Антонове ліжко.

— Ех, Антоне! — уголос зітхнув. — Навіщо тобі чужинка? Хіба ти забувся — хто ти?

Глянув у вікно. За цей час Антін встиг швидкою ходою досягти головних воріт табору.

«Може буде краще, як я піду за ним? Все може бути»... — подумав Олекса і вийшов із кімнати.

Анні кинулася до Антона, обхопила його шию маленькими руками і голосно захлипала, як дитина.

— Ну й чого?

Перестала. Витерла носа і з наївним страхом у широко розкритих очах глянула на Антона.

— Ти не боїшся?

— Кого?

— Роберт нахвалявся твоє тіло «у Лех пустити»... Він може то зробити! Я раз бачила, як він добивав

скаліченого автом собаку: бив дрючком і сміявся...
Я малоццо не зомліла...

Знову захлипала.

— Досить, — заспокоював Антін. — Не такий вовк страшний, яким його малюють.

— Він вимагав, щоб я тебе зустріла у певному місці... О, що ми будемо робити?

Від її хлипання і тривоги в словах, Антона також пройняло необгрунтованим страхом. Він сказав:

— Поїдемо звідсілля і буде краще для всіх. Знайдемо десь мешкання...

— О, любий! — із радістю в словах перебила Антона Анні. — Я вже так давно про це думаю! Тепер я певна — хочу бути лише з тобою...

— Сьогодні покинемо все: і цей камінь, і цю сосну, під якою ми хоч нечасто, але з радістю зустрічалися, і навіть високий холодний Сойлін...

Маленькими пальцями Анні відломила кусочок сухої, переповненої живицею, кори і довго дивилася на потріскану, як восени п'яти дитини, сіро-коричневу масу.

— І цю сосну? — підвела очі до Антонових.

— З собою не візьмемо її, — засміявся він.

Тряскіт пістольного пострілу роздер заколисану легеньким гірським вітром тишину і відбився відголосом по долині. Шматочки оббитої сухої кори, збитої кулею із стовбура сосни, посипалися під ноги раптовістю зляканих Анні й Антона. В цей самий час із кущів молодого сосняку вилетіло й простяглося на пожовклій вогкій траві тіло Роберта, а в слід за ним вийшов Олекса.

— Обое цілі? — підійшов до Антона.

В правиці він тримав бельгійського виробу сімку, а в лівій — кашкета, що, як видно, злетів з голови.

— Де ти взявся? — здивувався Антін.

— Він на тебе стріляв. Сволоч! Забити падлюку й за ноги — в прірву.

— Ні! — Антін схопив Олексу за руку. — Хай переходить на інші руки. Ми не судді...

— Роби, що хочеш! — всунув Антонові в руку «сімку», натягнув кашкета і сховався у молодняка.

Роберт підвівся. З пошкрябаної щоки стікала кров й обмащувала комірець білої сорочки. Долонею притулився до щоки, потім глянув на обмащену руку.

Анні притулився до Антона і тремтіла.

— Дурень! — сказав Антін. — Граєшся цією цяцькою? Для цього мудрості багато не треба мати.

Він витягнув магазин і викинув в обвалля. Випорожнив цівку.

— Візьми, — простягнув Робертові, — і не забувай, що вже давно термін амністії минув.

Якусь хвилину Роберт із недовірям дивився на Антона. Його густі брови зійшлися на переніссі і сформували суцільну зламану дугу, з-під якої блищали злістю два чорних вогники.

Він вихопив із Антонової руки пістоль, і відступився.

— Я ще маю запас! — він майже крикнув, і, стиснувши щелепи, заклав нову обойму. — Я знаю, як з «ауслендерами» говорити!

Антін відчув гарячий поштовх люті, і більш нечікано для себе, як для Роберта, кинувся усім тілом і збив його з ніг. Обидва впали.

Ані ойкнула.

Антін скочив на ноги.

Роберт неперушно лежав.

— Ходімо звідсіля, — він повернувся до Анні.

— А — він?

— Він? — глянув Антін на Роберта. — Прочуняється і піде додому.

— Я думала...

Антін засміявся, прочитавши Анніні думки.

— Нічого з ним нема. Я колись мав лекцію боксу і вперше у своєму житті попав у правильне місце.

Він узяв Анні за руку і вони пішли навпростець поміж кущі соснику і молодих крислатих дубків.

Він зупинився. Морщив високе чоло, дивився на брудні носки черевиків. Ненароком почухав потилицю.

Анні мовчала. Її думки сковзалися по щойно пережитих подіях, немов дітвора на слизькій кризі. Вона навіть не думала про майбутнє, думками вигріте самотніми вечорами.

Антін підвів голову й усміхнувся до неї. Вона не усміхалася: в її очах невеличкою тінню відбивався великий знак питання.

— За півгодини буде потяг.

— Куди ми поїдемо? — тихо запитала, хоч, насправді їй було байдуже — куди, аби звідсілля.

— Недалеко. Біля Кауфбойрену я маю знайомих. Вони нас притулять на якийсь час. Далі буде видно.

Навіть недалекий Кауфбойрен, де Анні була лише раз колись, здавався далеким і затишним місцем для втечі. Тй про все інше було байдуже. Правда, жаліла светра, якого лише кілька днів тому кінчила плести і тепер залишила. «Хай тьотя для себе має... Хай все має!» — подумала.

Антін обхопив її за плече і притиснув до себе. Анні чомусь стурбувалася: піти геть!?. Шукати щастя із чужинцем? Хіба вона його кохає? Але від тьоти і Роберта мусить втекти. Саме тому вона готова йти геть.

Підійшов потяг.

— Підемо.

Анні здригнулась. Їй хотілося плакати.

Вона глянула на високий далекий Сойлін. Вітер подув пероном, і вона відчула його холодні пальці

— Пішли, — взяла Антона за теплу руку.

Разом з іншими пасажирами, половина з яких були післявоєнні спекулянти, вони попхалися до вагону.

* * *

Місяць пізніше Антін повернувся до своїх приятелів у табір.

Новин було багато: Галя і Степан одружилися і кудись емігрували (дивно, ніхто не знав — куди!). Олекса — пішов додому. Кожний із цього сміявся, бо Олекси ніхто на слова не вірив. Антін був певний, що Олекса — пан свого слова. Багато інших теж пороз'їжджалися. Такі зміни за один місяць.

Про свою долю і своє кохання не було кому розказувати. А так хотілося з словами все викинути кому-небудь для сміху і потім забутися назавжди.

Як востаннє залишав табір, — аж тепер побачив своє подірване полотно: для дітей служило мішенню.

3

«Ні! Анні не була подібною до Аніти!» — вирішив Антін і підвівся з ліжка.

В кімнаті було темно. Він включив світло і підійшов до вікна затулити його занавісками. В цей час хтось постукав у двері. Антін нікого не сподівався, але механічно вигукнув:

— Прошу!

Ніхто не заходив. Тоді він повторив по-англійському. У відхилених дверях появилася люлька, потім голова Ллойда.

— Можна? — запитався він після того, як зачинив за собою двері.

— Прошу, заходьте. Ось — стілець, — підсунув стільця, вже вичовганого і безкольорового, та ще й до того розхитаного, і далі припрошував Антін: — Сідайте.

Ллойд кинув оком по кімнаті і кілька разів поплям-

кав тоненькими губами по люльці, спритно тримаючи її між довгими пальцями, що були подібні до пальців піаніста, хоч він біля піано навіть близько не сидів і не тільки що не вмів читати нот, а й навіть слухом не розрізняв тонів від півтонів.

Пробачте за неохайність, — вибачався Антін, і з усмішкою пояснив: — Холостяк.

Від цього пояснення Джим Ллойд пригадав свою Дорін. На якусь хвилину йому здалося, що спогад про неї мав маленьку тінь жалю у його почуттях, хоч, як він хотів переконати себе, це почуття насправді не було почуттям жалю до Дорін, але самосуд своєї поведінки щодо неї. Він сів.

— Я знаю, — згодився із Антоном, немов щойно недавно він перестав бути холостяком. — Три місяці тому прибув до Англії.

Антін здивовано підняв свої брови.

— Від 1947 до 1949 був у Бельгії. Працював у копальні біля Л'єжу. Після цього жив понад два роки у Парижі: постійної праці не мав. Повернувся до Німеччини і мешкав понад рік у Мюнхені. Займався журналістикою й якийсь час працював у одній фірмі декоратором. Чи не так?

— Майже, — усміхнувся Антін, витяг із кишені штанів пом'яту пачку дешевих сигарок і запропонував Ллойдові.

— Ні, дякую, — махнув той своєю люлькою, що не горіла, і, як на знак самозадоволення, зробив рукою пів еліпсу і приклав до губ цибуха.

— Крім Шерлок Голмса я не зустрічав англійських дидективів, — признався Антін. — У вас — добра поліція, — підтвердив свою думку.

— Може. — А після хвилинки додав: — Але не цілком. . .

— Чому? — здивувався Антін.

— Ми нічого не довідалися, що сталося із... як її звати?.. Ага! Марія Загранична! Так?

Антін мовчав. На одну коротку хвилинку в його очах з'явився образ худорлявої маленької Марусі, сильно-вольової дівчини із Дарниці...

Його перебив Джім Ллойд, підводячись:

— Я не в цій справі... Мене цікавила Аніта.

— Аніта? — ще більше здивувався Антін. — Щось сталося?

— Вона мала випадок. В госпиталі.

— Серйозно?

— Фізично — ні. Психічно — так. Часто з нею бував?

— Випадково лише оце раз зустрівся.

— Ну й добре. Не відвідуй її.

— Чому?

— Вона — повія...

— Ну й що ж? Людина ж!

— Тепер хвора: навіщо турбувати?

Антін мовчав. Йому байдуже було про Аніту. Що йому до неї? В його думках вислизали питання, пов'язані з Марусею Заграничною: «Де вона? Що з нею трапилося?»

— Маєш знайомих? — запитався Джорж Ллойд, састібаючи середній гудзик свого дощовика.

— Лише своїх земляків.

— У нас, у моїй родині, — пояснив, — почала працю твою землячка-українка. Прийди колинебудь — познайомишся... Вона теж майже що самотна.

Він витягнув свою візитну картку і простягнув Антонові.

— Завтра вечором? — запитавсь.

— Завтра? — перепитав Антін. — Постараюсь...

Вони потиснули руки і Ллойд потягнув за собою клубок диму із своєї засмаленої люльки, яка вспіла розгорітися. Антін дивився на зачинені двері і думав:

— «Чи справді її розстріляли?»

Заварив собі кави. Випив без смаку. Почистив зуби, роздігся і ліг у холодне ліжко. З думки не сходила Маруся. А все ж таки вона була одна із найкращих дівчат, яких він зустрічав на еміграції. До таких не молитися, не цілувати їм руки, щоб добратися до уст, — таких лише підносити на руках і во-звеличувати!

Йому пригадувалось...

Коли повернувся до Мюнхену, випадково на залізничному вокзалі (відбудованому і чистому, не подібному до того, якого бачив ще у сорок другім — із великим портретом фіурера) зустрів «старого знайомого» ще з Фюссену, що тоді мешкав на «російській зоні» золотопагонників-монархістів, Федосеева із Запоріжжя. Він навіть пригадав, як колись чув його розповідь, що він працював на алюмінієвім комбінаті перед війною і, що цікавило його, цей Федосеев говорив доброю українською мовою і знав досконало історію Запорозької Січі. Якраз із цих причин для Антона прізвище не відіграло жодного значення. Крім того, Павлушков, навіть будучи чистим росіянином, загинув за українську справу! А брати Воробйови? Не «горобці» ж, але полягтя за справу українського самовизначення! Саме із цього переконання Антін щиро простяг свою правицю й привітався.

— Ну, як? — запитав Федосеев, поблискуючи двома передніми сталевими зубами.

— Помаленьку.

— Ти — в Мюнхені?

— Тепер — так. Щойно повернувся із Франції. — Усміхнувся Антін.

— До парижанок їздив? — жартуючи запитав Федосеев.

— Не з основного заміру, але їх бачив.

Слово за словом, і Антін оповів йому про свою мандрівку та підтвердив свій замір залишитися на деякий час у Німеччині.

— Мешкання маєш? — запитав Федосєєв.

— Ще ні.

— Я маю кімнату. Якщо хочеш — поділимося.

— Дякую. Це буде велика допомога напочаток.

Потім підійшли до ларка і взяли по порції «гот дог» — присмажену ковбасу з цибулею між половинками розтятої довгої булочки. Запили пивом і залишили станцію.

Перших кілька днів у Мюнхені Антін провів у самотності.

Федосєєв днями і часом вечорами не бував дома. Антін певний був, що його «благодетель» не працює. Будучи скромним, він не наважувався розпитувати його про справи, що для деяких людей здаються приватними. Також Федосєєв не дуже розпитував Антона про минуле, чи його пляни щодо майбутнього. Виглядало, що вони обидва поважали своє колишнє знайомство, і не мали бажання входити у тісніше знайомство, яке часто називають «дружбою».

Десь аж на шостий день, чи що, Антін випадково, блукаючи понад берегом Ізару, зустрівся з Федосєєвим у компанії Марусі і Саші Павлова, як його рекомендували. Федосєєв, здавалося Антонові, був заскочений зустріччю, але простягнув по-дружеському руку і з веселим сміхом відрекомендував Антона, як «старого щирого друга».

— Ви теж в «НСТ»? — запитав по-російському Павлов Антона.

— Що це таке? — удаючи себе необізнаним, запитав Антін.

Федосєєв розсміявся і пояснив Павлову:

— Він — аполітичний. Наш...

Антон вразило це маленьке слово «наш», і, може, більше тому, що Федосеев у компанії своїх приятелів говорив по-російському, та ще й з добрим лєнінградським акцентом. Проте він промовчав.

Між ними запанувала довга мовчанка. Щоб її порушити, Антін перепросив їх:

— Мушу спішити...

Його погляд зустрівся із Марусиним, як простягав їй руку. Вона привітно усміхнулась, але кинула сухе «допобачення».

Антін їх залишив: пішов і не оглядався.

Почував себе ображеним своїм «старознайомим». Він навіть вирішив, що цей «земляк» Федосеев ніколи не буде ні Воробйовим, ні Павлушковим. Із цим рішенням у нього підсилилася думка знайти для себе десь квартиру. А де? Більшість його знайомих (та майже всі!) давно вже виїхали з Мюнхену. А тих земляків, яких він знав з преси, чи розповідей інших, не наслідювався турбувати своєю проблемою. Сдне, що залишилося робити — йти до Червоного Хреста на Дахауерштрассе і там запитатися поради. Це перше, що він мусить завтра рано зробити.

Склалося інакше.

Як повертався назад понад Ізаром, його зустріла Маруся.

— Я вас шукала.

Антін здивувався, але нічого не сказав.

— Ви давно знаєте Федосеева?

— Знаю давно як чоловіка. Лише не знаю як людину.

Було видно, що Марусі подбалася Антонова відповідь: вона хитро усміхнулась і усмішкою переповнила худорляве лице.

— Не жонатий?

— Ще ні.

— Ну, тоді дозволь, — вона взяла його під руку.

Так почалося їхнє знайомство. Того самого вечора вони сиділи у дешевому ресторані і запивали вечерю кавою.

— Ти знаєш, Антоне, що вони хочуть тебе заплутати?

— Хто «вони»?

— Ти ще не догадуєшся?

— Я майже нічого не знаю. — А по хвилині додав: — і, признаюсь, не хочу знати. Так що «вони» мене не заплутають.

— Якщо так, — через маленький столик Маруся ближче нахилилася до Антона, — то перше, що ти мусиш зробити — вибратися від Федосєєва.

— Про це вже я думав... Лише не знаю: куди.

— Не журись. Я маю знайому стару німку на Ріхард Штраусштрассе. У неї чиста кімната і багато не бере. За хвилинку я повернуся.

Маруся швидко встала і пішла у куток до телефону. Довго не гаяла часу. Принесла від телефону для Антона щирю усмішку, переповнену задоволенням:

— Все гаразд. Як хочеш, сьогодні можеш перебиратися. Я думаю, що сьогодні буде краще, ніж завтра. Кінчив каву?

Антін підвівся. Маруся розплатилася із офіціантом і вони вийшли на мокру вулицю. Йшли мовчки. На розі «Його» вулиці Маруся зупинила Антона і запитала:

— Ти не питаєш, чому це я для тебе роблю?

— Колись розкажеш.

— Може, а може — ні!

Антін нахилився і поцілував її щоку.

— Це не обов'язково! — Маруся розгнівалася. — Йди, збери свої речі, а я почекаю тут.

Антін слухняно пішов. На тому самому місці Маруся не чекала на нього: як Антін виходив із дверей, вона чекала на нього в таксі.

Того вечора на новій квартирі Маруся багато дечого розказала про себе. Того ж вечора Антін поцілував її на добраніч і вона з задоволенням залишила його.

* * *

Кілька тижнів він не чув про Марусю нічого. За цей час при допомозі фрау Губерт, так називалася його господиня, йому вдалося знайти працю у невеличкій фірмі «Бауер унд Зене», що займалася декоруванням будинків. Хоч праця Антонові не дуже подобалася, все ж таки, треба було працювати, бо тих кілька марок, заощаджених ще в Парижі, не змогли утримувати його дуже довго. Крім того, працюючи, він менше думав про милу маленьку Марусю, яка за таке коротке знайомство полонила його серце. Щоб менше про неї думати, він навіть почав дружити з племінницею фрау Губерт, яка, після першого знайомства з Антоном, що сталося кілька днів після його приходу на цю квартиру, почала частіше навідувати свою тьотю.

Міці, як її пестливо називали, немала жодного чару привабливості. Була роботяща, як майже кожна баварка, завжди з добрим апетитом ласувала страви і через цю слабкість утратила красу дівочої постави. Все ж таки в її компанії Антін не почувався самотнім. Вони часто проводили вечори у присутності фрау Губерт.

Фрау Губерт при таких okazіях дрімала, або удавала, що дрімає. Антонові було байдуже, хоч він зауважив, що фрау Губерт тратила свою приємну усмішку кожного разу, коли Антін залишав Міці без уваги.

Одного такого вечора завітала Маруся. Антін був невимовно радий. Це зауважили обоє: і Міці, і фрау Губерт.

Маруся видалася Антонові ще меншою, а її личко ще худорлявішим. Йому хотілося підступити до неї, підняти її на руки, як дитину, і мужніми обіймами витиснути з її тіла все, що змучує її. Йому навіть здалося, що Марусі також бажалося підступити до нього, притулитися до його плеча і заплакати.

Так дивлячись одне на одного, вони обмінялися усмішкою. Говорили своєю мовою. Швидко поділилися на «табори»: Міці сіла поруч фрау Губерт на софі, Маруся з Антоном вмостилися в крісла біля вікна.

— Між вами нічого нема? — усміхнулася Маруся. Антін зрозумів її натяк і відповів:

— Ні.

Маруся краще вместилася в кріслі і поправила спідничку на коліні.

— Я маю відпустку.

Вона підвела свої живі карі оченята до Антонових.

— Не питайся — де я працюю... Я...

Зупинилася на слові. Наче збирала розгублені думки. Опустила очі й якийсь час дивилася на кінчик туфля.

— Антоне, — заговорила швидко, — цю відпустку я хочу провести з тобою і дещо тобі розказати. Я зараз учуся у військовій школі, і, може, ті, що мене вчать, мають намір мене використати для своїх інтересів. Я ж маю намір лише один: навчитися... Крім того, я довідалася про такі речі, — і то вже давно! — що я мушу покінчити з цією «благодільною» інституцією. Саме з цих причин, я мушу відпочити і хочу, щоб ти мені був компаньйоном...

— Коли? — тихо запитав Антін.

— Про мене, хоч зараз. Але буде зручніше, як виїдемо завтра. Я замовила кімнату у «Бангоф готелі».

Із торбинки вона вийняла карточку готелю і дала Антонові.

— Заїдь за мною десь о десятій. Я знаю, що ти працюєш, — матимеш час повідомити власника про свою відсутність завтра рано. Квитки вже маю. Також замовила кімнати у невеличкому «гастгаузі» в Шонгау, маленькому провінційному містечку, в підніжжях гір — там дуже гарно...

— Добре... — з протягом згодився Антін.

Маруся відчула в його слові гальмо спекулятивних думок, і запевнила його:

— Не гризися уявними думками: я тобі все розкажу як щирому другові-землякові.

З цими словами вона підвелася. Попрощалася із фрау Губерт і Міці.

— Не виходь за мною, — кинула до Антона, — завтра побачимося.

Її невеличка постать сховалася за дверима у темряві вечора.

* * *

Виїхали зі Східнього вокзалу, щоб не міняти потяга і любоватися мальовничими підгірськими краєвидами, як висловилася Маруся. Майже аж до самого Гогенкірхен, маленького містечка на південь від Мюнхену, обоє мовчали. Антін дивився у вікно, а Маруся на нього. Він це бачив у віддзеркалені запорошеної шиби вікна вагону.

— Антоне.

Антін повернувся до неї.

— Уяви собі, що я не маю жодного приятеля!

Антонові здалося це твердження дивним, і він сказав:

— А Павлов, чи Федосеев?

— Вони? — Маруся засміялася.

Її тоненькі брови піднялися і знову опустилися. Посерйознішала.

— Павлов — советський агент, тобто російський. Про це я недавно довідалася.

Колеса вагонів вибивали ритмічно джаз, і під цей звук Антін намагався скласти докупи свої думки.

— Чи ти колинебудь чув про «Союз звільнення Росії», що мав свою головну квартиру у Берліні після революції?

— Чув.

— Павлов і багато інших є їхні продовжувачі. Тепер вони заправляють іншою емігрантською організацією й обманюють і англійців, і американців, і німців.

— Ну й що?

— Вони мене знають і мені потрібно їх залишити... Жаль, що наші земляки розсварені, — вона зітхнула.

— Як же ти між них попала?

— Довга історія, Антоне... — Після короткої паузи додала: — Мене колись доля заставила стати партизанкою, нашою партизанкою, після кацету, як я опинилася на еміграції, я знайшла нагоду, через Павлових і інших, дістати добрий безплатний вишкіл. Від учорашнього дня я вирішила порвати з ними.

— Чому?

— Чому? Вони мені, чи тобі, Антоне, — не по до розі! Крім того, це їхня робота використовувати таких як я і віддавати в руки МВД.

— Про це я чув.

— Про парашутистів, скинутих на Україні?

— Про них.

— От бачиш...

Вона не доказала. Повернулася до вікна і дивилася, як мигають перед ним убрані у весну дерева, поля і горби, покриті сосниками.

— Пробач, Маруся, але...

— Говори, Антоне. Все говори! Ми маємо дуже мало часу для нашого тіснішого знайомства. Лише щирими думками зможемо наблизитись і передати один одному секрет.

— Я... Я лише хотів довідатися: чому ти вирішила навчитися цього ремесла?

— Відповідь проста, Антоне. Помститися! Помститися за моїх батьків і за мого чоловіка!

— Чоловіка?

— До певної міри, так. Ми офіційно не одружувалися. Як Василь помирав у мене на руках, я йому дала згоду вживати його прізвище. Але ми любили одне одного. Платонічно, чи по-дитячому — все ж таки, то була наша щира любов! В ту коротеньку хвилину його останнього життя я обіцяла помститися! А щоб помститися, треба мати вишкіл для цього. Тепер я маю!

Антін мовчав. Маруся дивилася на нього, усміхалася.

— Я навіть можу читати твої думки, Антоне! Сядь біля мене, — вона простягла маленьку руку. — Мертвого не треба ревнувати.

— Я ж не ревную! — запротестував Антін.

Він сів поруч неї. Маруся схилилась на його плече.

— З ним ти був би добрим побратимом.

— З ким?

— З Василем! Він був бравий, як козак: невеликий, широкоплечий і кучерявий. В школі ми його прозивали «Циганом». Ти не гніваєшся, що я про нього говорю?

— О, ні! Я й сам часом люблю розказувати про минуле.

Маруся підвела на Антона свої карі оченята.

— Ти цілком не подібний на нього! Часом я навіть думаю, що ти боягуз... Хоч це не є велика вада у характері людини. Ми всі — боягузи, як прийде до скрути. Василь міг любити лише одну дівчину. А скільком ти говорив: «любка», «кохана»?

— Звідкіля ти знаєш?

— Та на тобі ж написано! Це — твоя вдача, Антоне!

— Може...

Маруся розсміялася.

— Розкажуй про свого першого, — Антін обхопив її за плечі.

— Він був син землі, нашої, чорноземної, української. Любив господарити. Був роботящим. За німців роздобув собі пару коней, і, може, через коні папав у партизани.

— Через коні? — здивувався Антін.

— Авжеж! Його завжди через ті коні посиляли всюди по всяких справах. Так само в той день, як він мені розказував, його послали у Христинівку за слідчим поліції. Навіть не пригадую по якій справі, того слідчого треба було привезти...

Маруся краще вместилася в Антонових руках. Він використав нагоду короткої паузи і, нахилившись, поцілував її щоку. Так приємно запахло степом!

— Антоне! — попередила Маруся.

— Більше не буду, — пообіцяв він. — Розкажуй.

Маруся мала незвичайний хист оповідати: від її пливких, спокійних і пташино-співучих слів в уяві Антін малював живу картину, пережиту його земляками під час німецької окупації; вирисовувалися поля, балки, села і хутори Уманщини, де він ніколи не бував, і всі ті щирі земляки-герої, про яких Маруся оповідала.

* * *

Коли їхали із станції до села, Василь не про те думав, про що його «пасажери» пошепки говорили. Він не прислухався до їхніх розмов. Своїми думками заблукав на Зелений Кут до Марусі, яка чомусь ніяк не виходила з його думок. Зналися ще зі шкільної лавки. В п'ятій класі навіть за однією партою сиділи. Тоді, він усміхнувся до себе, він навіть ударив її за

те, що «Циганом» взивала. В ті гарні дитячі часи із товаришами з самопалами за горобцями ганявсь, чи за совами в зимову пору... Або шкоду у сусідських садах робив, чи наскоки на колгоспний баштан влаштовував...

Короткі роки великі зміни приносять!

За останніх два, чи що, він вперше побачив Марусю у молодій вдовиці Насті. В той вечір вона йому до серця припала. «Як виросла!» — дивувався. Хлопці один перед одним набивалися її додому проводити. Та де там! Горда, як пава! Може тому Василеві й сподобалася? Може тому, що від неї через усмішку лише доброта розсипалася? Бо що там чорні брови, чи «стан гнучкий та високий», як у пісні співається? Коли нема щирости в серці, з красою жити не будеш. Маруся мала все!

«Коли б швидше до села», — думав собі Василь, — «а там — пляшку в кишеню, та й на Зелений Кут подамся! Хоч, може, доброї думки про мене не мають, з хати не виженуть... А там побачу, як вона зблизька виглядає. І мати її теж! Бо, як старі люди мудро радять, хоч з тещею не жити, а коли лиха попадеться, завжди клопіт хати триматиметься...»

Коні теж спішили: де добре, а вдома найкраще! Сніг виблискував золотими іскрами під жмутом червоних промінів від низького вечірнього сонця, і рипів під слизькими полозами саней.

— Про що так молодий козак задумався? — Микита Павлович, слідчий районної поліції, запитав Василя.

Наче не до нього говорив. Василь дивився на вершки голих дерев і чорних коминів, що виглядали з долини, а там, далеко за селом, — синьою плямою на білому степу Зелений Кут баввонів.

— Чи не задумав женитися? — вдруге перепитав Микита Павлович.

— Ви до мене? — Василь повернувся до нього.

— Четвертого з нами не має ж! Кажу, про що так розмишляєш?

Василь усміхнувся.

— Думаю, щоб так німців і росіян на світі не було, то ми добре зажили б... І собі служили б.

Микита Павлович засовався: на його ж адресу жарт був кинений.

— А що, по-твому, треба робити?

— В Умань поїхати!

— А що там є?

— Під лісом Паланським ровів ще не переорали, в які гайдамаки панів скидали, а в Софіївці над ставком кам'яний Залізник стоїть: він найкращу раду дасть!

— Твоя рада дуже добра... Дякувати Богові, що ми про дідів не забуваємо.

Василь не хотів заходити в дальшу розмову, хоч йому язик свербів «за живе» вціпнути слідчого. Бач, як далеко до німців забрався!

— Наш козарлюга, — Микита Павлович повернувся до Якова.

Той у відповідь:

— Батька його давно десь на Сибір запроторили, і хоч не було кому вчити, розуму від добрих людей набрався.

— Батька забрали? — Микита Павлович допитувався.

— Так. В Запорозькому полку за Україну воював. З нашого села лише він був у Петлюри, а за петлюрівщину 83-х забрали!

— Ну що ж, Василю, — Микита Павлович поплескав Василя по плечі, коли зі саней виліз під Яковою хатою, — ще коли я у твоїх літах був і по світі блукав, у Київ заблудився і не жалів, що у таке гарне і старинне місто заїхав! Там із Володимирської Цірки

дивився я на Дніпро і думав: «Тут у революцію за-
порожці обороняли нашу столицю (може і батько
твій там був!), тут незалежність України проголошу-
вали!» Тоді я поклявся заповіти батьків наших вико-
нувати...

Він скинув рукавицю і поліз у спідню кишеню не-
великою, неспрацьованою рукою.

— Якщо бажаш, візьми цю картку, — він простя-
гнув Василеві невеличкий аркуш зношеного паперу.
— Це портрет нашого великого полководця, із яким
твій батько в революцію воював.

Василь глянув на маленький малюнок, зроблений
тушовим олівцем.

— Мій приятель по камері у Луб'янці з уяви на-
малював і мені подарував. Дев'ять літ тому.

— Дякую, — сказав Василь і, попрощавшись, наве-
рнув неспокійні коні на свою дорогу, що простяглася
до греблі між двома рядами закутаних у кукурудзя-
ні і солом'яні сніпки хат, і далі піднялася схилом аж
до Жабокряківки.

Думав про батька. Чомусь пригадалося, коли раз
восени копали бараболю на Дубині: він пік бараболю
в багатті. Яка вона була смачна!

— Людоньки добрі, рятуйте!

Благальний жіночий крик, повний жаху й розпачу,
розігнав Василеві думки. На кутку загавкали собаки,
жалісне завивання яких відголосом рознеслося по
селі і застигло в морозному просторі під рожевим ку-
полом вечірнього неба. Василь приспішив: шарпнув
за віжки і повернув коні до Настіного обійстя.

Він впізнав її: напівголу, босу, з розвіяним довгим
волоссям тягли за руки два військовики у німецьких
мундурах. Вона хрипіла і видиралася. Вони п'яно
реготали. Один із них щось голосно викрикував. Ва-
силь не розумів, але знав, що вони були у своїй уні-
формі.

Сусіди виглядали з сіней і зі страхом знову зачиняли двері.

«Що ж Настя поганого їм зробила, що вони її по снігу босою волочать? Чого вони від неї хочуть?» — проскакували думки, але Василь не мав часу контролювати ні їх, ні себе. Лютий, стривожений, наляканий, він скочив із саней і підбіг до них.

— Чого ви від неї хочете? — гістерично закричав. Німці реготалися.

І тут щось сталося, чого Василь не сподівався: його батіг розписав велике коло і зі свистом обхопив шию одного із німців, вп'явшись пекучим кінчиком у червону щоку.

Стало тихо. Наче все навкруги завмерло у довгій хвилині чекання.

Василь випустив пужално з руки і дивився на скам'янілих солдатів.

Нижчий із них і старший віком, що виглядав на офіцера, повільно витер долонею щоку і розмастив кров аж до бороди. Василь зауважив, як його широкі швабські губи збіглися в одну тоненьку риску, а очі заблищали злістю. А коли його права рука зсунулася до кобури, чорна холодна гадюка вскочила у Василеві легені і неприємно залоскотала своїм хвостом по спині. Другий, молодший, щось джаркнув і схопив Василя за руку. Василь не оборонявся. Дивився, як Настя побігла в сіні і зачинила за собою двері. Здавалося, що весь світ його відцурався. Десь завивали собаки. Небо засувалося темною плахтою. Зрідка пролітали сніжинки.

У Василя затерпла щока від сильного удару. Він упав на коліно. Його підняли за комір кожущка. Знову удар. Знову він впав на обоє коліна. Носок кутого чобота вривався у його бік, і йому здалося, що він не може вдихнути. В голові закрутилися веселою золоті сніжинки і вихором подалися в небуття.

«Ще недовго... ще недовго...» — хтось нашіптував над вухом. Щокожний удар почав здаватися приемним жалом бджоли. Його ногами качали в снігу. Потім молодший підвів Василя, але його ноги стали двома кусками каучукової шланги і не витримували ваги тіла. Другий поміг молодшому зіперти Василя на тин. Василь наче аж зрадів, що йому було за що вчепитися, і охопив кілок обома руками. Він зауважив, як дві чорних тіні відступали від нього. Потім зупинилися. Здалося, що їх було з десяток. Напружив зір: менше, менше... два... Немов би щось викрикували — він не сприймав до свідомости, лише зауважив, як дві постаті підняли праві руки і показували на нього...

Від пострілів збудилися собаки і загавкали жалібно, протяжно. Налякана сова злетіла із високого осикора і пурхнула понад хати в леваду. Сніг почав падати густіший. Темне важке небо сіло на землю.

* * *

— Потовкли трохи ребра? На цьому світі всякого хліба треба скоштувати.

Василь не бачив, хто до нього говорив. По голосі не міг впізнати. Відчував, що його ребра не трохи, а таки добре були потовчені. Пекло жагою у ямці. Незнайомий зупинив коні. Витіг із кишені фляжанку і подав Василеві.

— Проковтни цієї медицини.

Василь намагався підвестися. Його рука сковзнула по чийомусь холодному лиці у нього під боком.

— Хто — це?

— Твої хрестителі, — незнайомий засміявся. — А що я мав з ними робити? — винувато запитав. — Вони б тебе подиравили!

— Чому вони тут? — Василь не розумів.

— Краще, коли їх геть із села вивезти і сліди затерти. Неварто, щоб через цих двох швабів ціле село пострадало. Пий.

Василь проковтнув міцного самогону.

— Защепни кожух і краще вмотайся — дуже легко простудитися. Но-о-о! — Він вигукнув до коней і підбадьорив їх хворостою.

— Куди ми ідемо? — запитав Василь.

— Недалеко. До ліса, — там цей багаж розгрузимо, а тоді... побачимо... Я піду своєю дорогою, а ти своєю. Тільки не вертайся в село, бо може якась іудина душа тебе з цими іродами бачила.

В приліску невідомий зупинив коні, зіскочив із саней і постягав групи на дорогу.

— Хай тут спочивають.

Василь мовчав.

— Ну що ж? Допобачення! Коли знову зустрінемося, Петром мене називай. Мабуть зустрінемося: я встоюди буваю, бо власної хати не маю. Там моя хата!

Петро простягнув руку до сонливого лісу. — Тримайся! — він кинув до Василя і сховався у голих кущах ліщини та чорноклинку.

Василь навіть забув, що у нього боліло тіло і щеміло підборіддя: схопив віжки і, навернувши до села, дав коням волю. Коней не треба було підганяти. Вони спішили до теплої конюшні, пахучого сіна, чи оброку.

Думав, що йому далі робити. Думки не сходилися з думками. Напочатку йому здавалося, що було б розумним залишити село. Але куди ж він піде? А що, як каральний відділ прийде, село спалить і людей перестріляє? І все через нього? Краще поїхати до поліції! Так вирішив, так і зробив.

Коли відчинив двері колишньої сільради, де тепер урядували староста і начальник кущової поліції, його зустріли зо два десятки здивованих очей, та й Горпинині також. Вона вже встигла до поліції снігом

леваду перебрести і про стрілянину в деталях оловісти.

— Він! Він! Забожитися можу, що він їх побив! Йбо я на свої очі бачила, як від Палажки Горбкової йшла. Він їх всіх трьох на сани повкидав і всюпреть до Димедів подався! А може думаєш твоїх коней не впізнала? Підручний — білий, як сніг!

— Лише двох, тітко Горпино, — Василь півголосом поправив говірливу жіночку і підійшов до Микити Павловича.

— Може я розповім, як сталося?

— Я знаю, — слідчий хитро усміхнувся, а потім Якову на вухо щось шепнув.

Василь непевно чекав. Яків подпросив Герпину у другу кімнату, а решті поліції наказав братися за своє діло.

— То ти по-гайдамацькому! --- слідчий підвівся.

— Я їх не стріляв, я лише Настю...

— Знаю, — перебив слідчий. — Не треба нікому признаватись!

Він витягнув німецьку цигарку, прикурив і продовжував:

— Прикро, що так сталося, та мусимо з цього положення якось виходити: всього села в жертву не віддамо, і тобі — молодому — мабуть, не хочеться за двох п'яних німців головою накласти. Де ви їх залишили?

Василеві зробилося жаль, що назіть Микита Павлович його словам не вірить, і не хоче вислухати.

— Де ви їх залишили? — Микита Павлович повторив.

- Під лісом.

— Хто то був з тобою?

— Не знаю.

Слідчий недовірливо усміхнувся і кинув під ноги половину цигарки, роздавлюючи її на глиняній до-

лівці важким мокрим чоботом. Він наче не бажав більше знати про Василевого спільника.

— Добре. Я передам до комісаріату, що це була робота большевицьких партизанів, а він, в свою чергу, вишле загін німців і поліції проти «партизанів». Там ми їх перечистимо. Мені лише потрібно свідка, який бачив тих партизанів. Звичайно, ти не відмовишся: краще живому зістатися, ніж де вони признаватися.

— Я їх не стріляв! — твердо сказав Василь.

— А що ж, вони самі себе постріляли? Хто докаже про твою невинність?

— Петро.

— Який?

— Не знаю...

— Бачиш, Василю, ми так далеко не заїдемо. Я хочу тобі і навіть твоєму другові Петрові, як ти його називаєш, допомогти...

— Але я його не знаю, — майже з розпачем запевнив Василь.

За дверима заверещала жінка. Василь злякано повернувся.

— Горпина, — пояснив слідчий спокійно. — Лише один спосіб вчити наших людей тримати язик за зубами: різкою холодне місце гріти, тоді не будуть із доносами і свідченнями бігати до поліції. Добре, що по-німецькому ще не знають.

Василь не вагався не довіряти слідчому. Він впевнився, — Микита Павлович — своя людина.

— Гаразд, — сказав, — робіть так, як самі знаєте.

— Я знав, що звіритися на тебе можна, — усмінувся Микита Павлович. — Йди і відпочивай: вже пізня година. Я покличу тебе, коли буде потрібно.

Василь натягнув шапку і пішов до дверей.

— Також пригадай, — кинув слідчий, — як твого друга свати.

Василь не відповів. Він відчув утому в усіх частинках побитого тіла. Хотілося чим швидше додому і добре відпочити після довгого неприсмного дня.

Небо очистилося. Далекі зорі дрімали в холодній висоті. Все спало. Лише в одній хатині на Жабскряківці несміло блимав огник за замуrowаними морозом вікнами: то Василева мати чекала на приїзд свого сина, який, як думалося, десь забарився. А чого забарився? Мати не знала. І не допитувалася б, бо її Василь у таких удався, які і на слова скупі, і серцем щирі.

* * *

Василь ніяк не міг викинути з голови того, що здавалося дрібницею. По обіді знову зняв з покуття образ і почав розглядати рисунок на зворотній стороні. Мати не витерпіла, можливо з цікавості, підійшла до сина і запитала:

— Що там таке є, що ти вже вдруге сьогодні на той образ дивишся.

Василь положив перед матір'ю образ.

— Хто цей малюнок нарисовав? — запитав Василь.

Мати глянула на малюнок, рисований тушовим олівцем. Це був портрет чоловіка їй невідомого.

— Не знаю, — відповіла.

Тоді Василь положив поруч малюнок, подарований йому Микитою Павловичем. Мати погодилася, що обидва малюнки були подібні майже до всіх деталей, немов би нарисовані однією рукою. Проте вона не знала, що цікавило її сина. Здвигнула плечима:

— Не знаю, чому ти ними цікавишся...

— Чи пам'ятаєте, тато малювали?

— Тато? — вона закусила губу. — Він лише залюбки пташок зрисував... А одного разу, — вона усміхнулася, — він зрисував мою покійну маму... Що за сміху було! На малюнку вона не була схожа на себе, але твій тато сміявся і казав, що він мусів на-

малювати її з великим ротом, бо, мовляв, теця завжди великого рота має. Мама так розгнівалася, що від Купала до Пилипівки не говорили з татом...

Вона зітхнула: мало веселого залишилося з минулого...

— Тато намалювали! — Василь аж вигукнув із радощів.

Він схопив малюнок і поцілував.

— Тато намалювали!

Мати здивовано глянула на сина.

— Ну так що ж?

— Мамо, — Василь обхопив матір за плече. — Цей малюнок батько намалювали дев'ять років тому!

— Що ти говориш?! Весною буде одинадцять літ, відколи його забрали. З тієї пори жодної вісточки від нього не було...

— Цей малюнок він зробив у київській тюрмі. Микита Павлович мені дав. Казав, що хтось йому подарував у камері... Може він знає, що з татом зробили?..

— А хто він такий?

— Слідчий.

— Не вір їм: це ті самі, що колись зірки носили...

Попід вікном промайнула постать. Рипнули сінешні двері.

Василь взяв образ і почепив на місце.

Настя ніколи до них не приходила, а сьогодні завітала. Як матері у снігах говорила: до Василя прийшла подякувати. Василь подяки не чекав. Звернув їй увагу лише на те, щоб про ту невеселу подію нікому не говорила. Вона пообіцяла мовчати. Він вродовжав її до дверей.

— Приходь вечором, — Настя хитро всміхнулася. — Хтось хоче з тобою побачитись. Дівчи́нка вже нівроку, та й ти око на неї маєш. Мене не підведеш: я добре примітила!

Вона його здивувала своїм запрошенням. Він знав, що в неї часом збираються хлопці і дівчата, бо й сам там раз бував. Можливо справді молодиця хоче йому прислужитися. Традиційно таким, як Настя, делікатне мистецтво в спадщину передається: зводити і розводити. Щоправда, Василь ніколи не розраховував на допомогу вдів, які б змогли серце його дівчини до нього повернути. Він одну собі сподобав, і стежку до неї топтатиме!

— Моя дівчина далеко звідсілля живе, — Василь усміхнувся і засоромився. — До якоїсь іншої мене ніхто не причарує.

— Далеко, чи недалеко, а ради такого парубка, як ти, вона ні морозу, ні заметілі не лобойтсья — прийде! Зелений Кут не за горами ж.

— «Молодиць не проведеш», — думав Василь, повертаючись у хату.

Мати гнівалася на нього за його влізливу натуру. Погоджувалася, що треба людей від напасти боронити, але...

— Вони ж могли тебе вбити! Добре, що були з серцем і пустили...

— Не журіться, мамо, — Василь сказав, щоб лише щось сказати.

Накинув фуфайку і пішов надвір свою роботу робити. Думав про Марусю і робота в руках кипіла.

Мати не питала, куди Василь увечері збирався. Лише коли виходив з хати, з щирістю материнського серця радила обережним бути, бо, з ким-ким, а з лихом легко зустрітися: воно всюди сновигає і кожного може перечипити. Та ще в такі часи страшної війни! Хоч у душі запевняла себе, що її син не по батькові пішов: немудрому вступить, а з розумним завжди мову знайде, хоч ніколи не дозволить комусь у свою кашу наплювати. Також добре знала, що для її сина ніякого страху на світі не було: за правду і

честь хоч із двоголовою сатаною на поєдинок стане. Вона гордилася своїм сином!

Коли виходив з хати, великий червоний місяць уже з-за рогу комори висувався і золотом сипав на перлини снігу. Так приємно дихнути на повні груди морозним повітрям. Так приємно йти засніженою дорогою, вслуховуватися у репіння чобіт, любитися тишою зимового вечора в холодному сяїї повного місяця. Так приємно спшити до тісі, яка заповнює думки веселими сподіванками, а серце — бажанням кохання!

У піднесених думках блукаючи, Василь навіть не зауважив, що вже давно Жабокряківку за містком залишив і до Настіної хатини недалечко зісталося чимчикувати.

Б'ля воріт зупинився. Глянув на подвір'я й у його очах повторилася недавня картина... Навіть під боком щось кольнуло болюче.

— «Що ж, — здвигнув плечима, — що сталося — назад не повернути!»

— Здоров будь!

Василь від несподіванки здригнувся.

— Я ж говорив, що ми ще зустрінемося!

Петро потис йому руку.

— Як бачиш, я всюди буваю. Настя не сподівалася, що сьогодні завітаю... І я не сподівався, та мороз під душу залазить — вона теплого місця шукати мусить.

— Ти з Настею знаєшся?

— Угу, — Петро ствердив, затаючи димом цигарки.

Василь краще міг бачити Петра, ніж останнього разу. Засмаглий, літ під сорок, з розумними глибокими очима.

— Вечорниці?

Василь підтвердив кивком голови.

— Ми з нею старі знайомі. З її чоловіком я сидів в Умані. Його розстріляли. — Після короткої павзи пояснив: — Шість грам у потилицю, по-советському. Знаючи, що все може бути, просив він мене, якщо залишуся в живих, до Насті завітати. Так ми й познайомились... Ходімо. Холодно на морозі про невелику історію говорити.

Настя відчинила двері і, коли побачила Василя з Петром, її усмішка, з якою, мабуть, вона чекала зустріти Василя, сховалася в куточках чітко окреслених уст. Напівголосом сказала Петрові:

— Я не знала, що ти прийдеш. У мене будуть всякі...

— Вони ж мене не знають, — Петро заспокоююче відповів. — Я є далекий родич... Як тебе звать?

— Василь Заграничний. Іванович — по-батькові.

— Василів родич із Комарівки.

— Хай уже так буде, — Настя згодилася, зачинаючи сінешні двері.

В снігах було темно. У тій темноті за коротку хвилину, поки Настя відчинила хатні двері, у Василя проскочило тисячу різних думок про Петра і Настю, викликаних таємничістю в їхній шепотливій розмові, і таємничою особою Петра, який завжди появлявся із невідомого і то якраз у Василя за плечима. Хто він? Що їх еднає? Яка між ними таємниця?

Двері відчинилися і Василь забув про все: вона сиділа напроти дверей біля столу. Вишивала. Дві довгих коси звисали по її грудях і ховалися під полотном вишиття. Брови здригнулися кінчиками і Маруся засміялася очима до Василя. Мить пізніше — вона опустила соромливо свої очі і безпорадно підвелася з лавки.

— А ми вже давно чекаємо. — сказала стривожено і подала Василеві руку обережно, несміливо.

Василь оглянувся. Крім Марусі, Насті і Петра — він був четвертий.

— Якби знаття, що в кума пиття, — засміявся і взяв Марусину руку в свою.

Відчув, як її рука тремтіла, мов схоплене перепи-
линятко. Хотів зібрати свої думки до купи і вислови-
ти їх у такий спосіб, щоб Маруся розуміла його по-
чуття і бажання серця, та довелося задовольнитися
усмішкою, яку напевно Маруся зрозуміла і прийняла
до душі щиріше, ніж красномовні обіцянки та вих-
валяння, якими так часто хлопці розкидаються.

— А я не знав! — жартував Петро.

— Про що? — Настя оглянулася до нього.

— Що на сватання потрапив.

— І те може бути, — Василь глянув на Марусю. —
Хоч я боюся кабака дістати, але поспробую до Марусі
свататись.

Маруся зачервонила і радо усміхнулася. Петро під-
моргнув Василеві. Вдруге не було потреби: Василь
зрозумів і познайомив Петра з господинею і Марусею.

— Роздягайтесь, — просила господиня.

— Які ми недотепи, Василю! Ввесь сніг за собою
принесли. Ходімо, чоботи обіб'єм.

— Там віник за дверима. Виходити не буду, самі
знайдете.

В сінях Петро знав виходи: приставив драбину до
горища і поліз туди. За коротку хвилинку він повер-
нувся і відставив драбину.

— Тепер багато легше, — прошепотів до Василя. —
Без свого приятеля я в дорогу ніколи не вирушаю.
Його тяжко носити, але з ним легко виходити з тяж-
кого положення.

Василь не допитувався. Про себе думав, що недо-
брого «родича з Комарівки» надібав... Хоч йому був
вдячний за своє життя.

В хаті Настя вже готувала вечерю. Хоч, як вона казала, ще не всі зійшлися, але «семеро на одного не ждуть».

— Я не проти вечері, — згодився Петро.

Він був голодний. Василь зауважив, як він апетитно дивився на макітру з варениками, а від голубців голову відвернув, щоб, бува, «перед батька в пекло не скочити». І плящина на столі появилася, — Настя про це подбала.

На уманському селі так само вечорниці відбуваються, як і на селі всіх частин великої України. Хоч у той вечір, невеселий для кожного на знищеній нашій землі під чоботом немилосердного окупанта, дівчата і хлопці поодиночі до Насті на вечорниці сходилися, крадучись городами, щоб на жандармерію не наскочити і потім у «партизани» не потрапити, без веселих пісень і голосного сміху вечір проводили. Все ж таки, традиційні вечорниці не тратили свого кольориту і в таких умовах, і, як завжди, з чарки та доброї закуски вечір починався. Ті, хто запізнівся, дотепами жаліли, що без них корки із пляшок вибивали, або голубців не заставали. Всім всього вистачало. Не для того ж вечорниці влаштовують, щоб до безтями обпиватися і варениками об'їдатися. Для молоді кращої нагоди не має пари собі шукати; для жартівників дотепні жарти розказувати, чи забавні штуки влаштовувати. Для Василя і Марусі приємно було в кутку біля скрині на лавці сидіти, за руки триматися і про свої справи гуторити.

Хтось почав новини оповідати:

— Чи чули, що під лісом партизани німців побили?

Василь здригнувся. Йому не хотілося пригадувати ту неприємну пригоду, особливо в такий час, коли думки в'язали його із Марусею у недалекому майбутньому.

Петро присів біля Василя. Сидів мовчазний, нахмурений.

Хтось тихенько почав наспівувати «Там, де Ятрань круто в'ється». Напевно мелодія збудила Петра із задуми, і він сказав:

— Добре тим, що батьків своїх мають, чи хоч пам'ятають їх. Я своїх не пам'ятаю...

Маруся співчутливо зітхнула.

— Їх ще в першу «чистку» зразу ж по революції «унічтожили». Я тоді ще й «мама» не вмів вимовити. Виріс по інтернатах і в домах безпритульних. Безбачченком об'їхав увесь «союз». Лише недавно довідався — хто були мої батьки. За них же треба помститись. Я так пообіцяв собі.

Хлопці тихо наспівували: «А я бідний, безталанний, степ широкий — то мій сват; шабля, люлька — вся родина; сивий коник — рідний брат...»

— Моя доля, — засміявся Петро, розвівши руками.

Маруся підвелася і пішла помагати Насті біля полумисків поратися. Василь використав цю нагоду і запитав Петра:

— В Умані сидів?

— Так... — Петро нахмурих густі брови. Нахилився до Василя, стиснувши його коліно широкою жилавою долонею. — Тепер я мщуся. По одному, а деколи й по два... Нерозумно, скажеш? Організовано з великими відділами — не мудро у наших обставинах. Невинні діти і жінки терпіли б. Большевики пішли, а за собою тисячі агентів залишили. Всюди вони є: до німців позалазили, нас на німців нацьковують і потім німцям помагають нас чистити. І в нашій районі такі є. Один із них до війни в Лук'янівській допити робив і невинних розстрілював, тепер районним слідчим влаштувався, большевицькою партизанкою керує і нашим добрим людям голови крутить.

Підійшла Маруся. Петро замовк.

«Невже Микита Павлович?» — подумав Василь. Ні, йому не хотілося вірити...

— Василю?

Василь глянув на Марусю. Вона без слів говорила, що вона хотіла бути з ним, до нього говорити, його слухати. Петро зрозумів і відійшов від них, присиднавшись до групи двчат і хлопців, які сиділи на ліжку і слухали Івана, невеличкого біловолосого жартівника, який розказував про «свою власну» пригоду з відьмами в Марфининому хліві. Всі весело сміялися, а він хоч би бровою моргнув.

— Може ми послухаємо? — підвівся Василь і взяв Марусю за руку.

Маруся прихилилася до нього. Їй було весело: вона сміялася з Іванових дотепів і разом думала про своє майбутнє разом із Василем, її кучерявим «циганом».

Василь не сміявся: думками хотів переконати себе, що Петро мав більше рації, ніж Микита Павлович. Але хто з них був по стороні його прагнень — він не знав.

— о —

На другий день Василь вирішив докладно довідатися про особу слідчого. Ще було рано, коли він прямував до Якова, кущового начальника поліції, та ще й до того його далекого родича. Яків був добрий чоловік. До війни по світі тинявся: по сталеварних заводах в Маріюполі ховався, на Донбасі несмачного хліба попробував, і аж до Ташкенту був заблукав, коли в тридцять сьомому «генеральну чистку» робили і по всіх кутках за «врагами» зазирали. Перед самою війною на «Запоріжсталі» працював, і «хоч невільником на своїй землі» — як він говорив, — «але в Запоріжжі, козаками прославленому місці, собі гніздечко змостив».

Він гостинно прийняв Василя. Почав оповідати про своє минуле, про яке Василь вже неодноразово чув. Василя лише одна річ цікавила, і він без хитрощів запитав:

— Що ви знаєте про Микиту Павловича?

Яків присів на лаву, почухав чоло і сказав:

— Свій чоловік, Василю. Про все невільно говорити. Знаєш, які тепер часи? Люди довгі язики мають.

— Звідкіля він? — Василь допитувався.

— З Києва. Так сам говорив.

— Чому він не в Києві, де його люди знають, а в нашому районі, де його ніхто не знає?

— По організації... — вискочило у Якова.

Він вмовк, налякано оглянувся і підвівся.

— Не про все можна говорити...

Василеві хотілося більше знати, і в н настоював:

— По якій організації?

— Звичайно, — по нашій.

— По большевицькій?

Яків почав нервуватися. Зайвим було б натякувати, що Яків міг піти такою дорогою.

— Агенти всякі способи використовують для своєї цілі, — зітхнув Василь. — Це моя справа також, Якове Гавриловичу! — він рішуче підкреслив. — З вами я завжди поруч стану, бо ми добре знаємося і за одно стоїмо.

Яків узяв Василя за руку, і вони вийшли в сіни, де ні діти, ні жінка не могли їх чути.

— Ми організовані, Василю. Вся поліція — національна організація. Ми бережемо села від німецьких карних загонів: якщо потрібно — засідки на них робимо, а вину на «партизанів» скидаємо, пізніше йдемо тих «партизанів» шукати, яких по наших невеликих селах не водилося і не може водитися. Микита Павлович нами керує. Він добрі інформації має, бо при німцях працює.

— Ви не пішли б у большевицькі партизани, бо ви проти того. Це знає Микита Павлович. Чому йому не використати вас у інший спосіб?

— Це не може бути!

— Все може бути, Яків Гаврилович. Російські агенти мають традиційну школу, а що ми маємо? Дякую за вашу щирість. Крім мене ніхто не буде знати, про що ви мені говорили. Допобачення.

«Може й справді він — свій чоловік?» — думав Василь.

Тяжко сказати. Петра Василь не знав, тому й не довіряв. Настя мусіла б Петра краще знати: вони ділилися таємницями. Про це Василь відчував. У неї він вирішив про Петра довідатися.

Застав її дома. З домашньою роботою поралася і Василеві була рада.

— Я знаю, — щебетала, — Маруся до серця припала!

— Я в іншій справі. Про Петра... Я йому дуже багато вдячний, — про це ви добре знаєте. Але я хотів би знати дещо про нього.

А він сам не розповідав?

— Дещо. Для мене того мало, щоб...

Настя перебила:

— Я нічогосінько не знаю, — розвела винувато руками. — Як хочеш, я влаштую тобі з ним зустріч — він сам тобі розкаже.

Василь був певний, що Настю за язик не потягнеш. Вона не в тих вдалася. До деякої міри Василь гордився її поставою.

— Щось важливого? — крадькома запитала, коли проводила до дверей.

— Ні, з цікавості. Петро — добрий чоловік. Хотів би з ним краще знатися.

З тим він пішов.

— 0 —

Мороз перепавав трохи. На північному заході збиралися снігові хмари. Сонце поблідло і надулося. Здавалося, що збиралося на хуртовину.

Своїми питаннями Василь стривожив Якова. Порадившись з деякими із своїх співпрацівників і довірених, він подався до району, щоб особисто поговорити із Микитою Павловичем.

У будинку комендатури, що знаходилася у невеличкому кам'яному будинку недалеко від залізничного вокзалу, йому довелося трохи почекати, поки слідчий повернувся звідкись, де, як він говорив, мав важливі справи до полагодження.

Яків розказав йому про Василеві відвідини. Микита Павлович голосно засміявся.

— Мудрий хлопчина! Нам таких треба. Ось, як лише закінчимо справу «розслідування» вбивства тих німців, тоді запропонуємо йому вступити до нас.

Задзвонив телефон. Микита Павлович говорив по-німецькому. Коли закінчив, ніяково усміхнувся і сумно сказав:

— В комендатурі не вірять, що то була справа «большевицьких партизанів». Вони вимагають негайно приставити Василя на допит.

— Але ж він невинний. — стурбувався Яків.

— То признається, хто їх побив. Він натякав мені про якогось Петра. Якщо притиснути — признається.

Яків побілів.

— Микита Павлович, — прохав, — ви цього не можете дозволити.

— А що ж по-твоєму, все село віддати у жертву? Краще ж одного віддати.

Яків мовчав. У нього навіть промайнула думка, що Василь мав рацію у своїй підозрі. Слідчий помітив його хвилювання.

— Не журись, браток. Я, може, видумаю, як вийти з положення. Може не розстріляють його, а лише у Німеччину відправлять.

В кімнату зайшли два німці.

— Нагукайте Петренка! — слідчий гукнув до когось через напіввідхилені двері, а до Якова кинув: — Поїдете. Вони хочуть його сьогодні до району привезти. Я нічого більше не можу зробити, щоб відтягти цю справу.

— о —

Василь не знав, що по нього повертався Яків із жандармами з району. Його цікавили особисті справи. розв'язати заплутаний вузол, від якого йшли дві нитки, одна — до Петрової руки, друга — до слідчого. Також його цікавила доля батька, про якого мусів знати Микита Павлович. Якщо ж вірити Петрові — Микита Павлович судив його батька, а якщо ж вірити останньому — вони були друзі. Ні Петрові, ні слідчому він зла не бажав. Але, якщо Микита Павлович дійсно був вовком в овечій шкурі... Василь затиснув кулак і тимчасом на цьому заспокоївся.

— Куди збираєшся? — мати запитала.

— До Марусі, мамо.

— До Марусі? — мати здивувалася і рада була, що її син, крім господарства, дівчатами почав цікавитися. — Якої Марусі?

— Із Зеленого Кута. Дементієвої, — пояснив Василь, натягаючи чобіт.

— Знаю... Вже, мабуть, нівроку виросла? Гарна дівчина, якщо по матері пішла. Рік тому, чи що, ще підлітком була. Пам'ятаю, воду банькою на поле вносила, і я любувалася нею. Думаєш сватати?

— Так. Хіба не пора? — Василь засміявся.

Мати раділа.

— Я швиденько вечерю приготую. Та надягни чисту сорочку! — Вона турбувалася, як завжди, але в цю хвилину ще з більшою запопадливістю.

— Вечеряйте самі, мамо. Я не голодний. Та й спішити треба: тепер не дуже весело пізно полем іти — все може бути.

Сказав «допобачення» і вийшов.

Немов би якраз на нього біля воріт чекали. Один із німців-жандармів потяг його за руку, аж Василеві в плечі закололо. Яків глянув на Петренка, який також, кажуть, із Києва.

— Він свідок. Вони не мусять з ним так поводитися.

— Їхня влада, — сухо відказав Петренко. — Як захочуть, так і будуть поводитися.

Другий жандарм вдарив Василя по підборідку. Вкинули його в сани.

— Дякую, Яків Гаврилович. Я думав, що ви — чоловік.

— Я... я... — Яків не знайшов слів для виправдання.

— Поганяй, — гукнув Петренко.

Поїхали.

Мати не бачила, що з її сином сталося, поки сусіди їй не розповіли. Плакала. Що могла робити? Плакати ніхто не зупинив...

— 0 —

Після вечорниць Петро довго спав. Настя вирішила його розбудити і розповісти про Василеві відвідини.

— Мною цікавиться? — чухав важку голову Петро.

Він таки нівроку випив. А на голодний шлунок — навіть самогон розбере. Майже цілий день проспав. Добре, що нічого важливого не плянувалося...

— Помийся, — випорожнила відро у велику миску Настя. — Я тимчасом води принесу.

Петрові Василь подобався за тиху і добру вдачу. Чому ж Василь цікавився ним? Він мав свої таємниці — це правда. З такою думкою Петро задоволено усміхнувся. З деяким із своїх товаришів він ділився таємницями, — лише деякими. Життя його навчило бути обережним і обережно робити кожний крок. Відвага не завжди приносить успіх. Коли ж хоробрість із розумом поєднати, завжди можна сподіватися доброго висліді. Завдання він мав. Пляни до його виконання — він творив сам: обережно, обдумано у найменших деталях, беручи під увагу всі варіанти можливих невдач і протидії проти можливих невдач. Саме тому Петро спромігся мати небагато добрих друзів в околиці, бути непомітним своїм противникам, і знати всіх активістів по обох сторонах, включно із плянами їхньої діяльності і методами в їхньому виконанні.

Настя не забарилася: вона не йшла, а бігла.

— Петре! — Вона віддихнула. — Я бачила жандармів! Яків з ними був і ще якийсь... молодий, не знаю його. Вони поїхали через міст на Жабокряківку.

— Хай з Богом їдуть. — сказав Петро холодно, помагаючи Насті поставити відро на край лавки.

На коротку хвилину його невелика кремезна по-стать застигла. Настя зауважила, як він напружено дивився у відро, наче щось страшне запримітив у воді. Повільно підв в голову і глянув у Настіні карі очі під густими дугами чорних брів, що блищали вогниками цікавості.

— Мабуть по Василя. — Після хвилинки він майже сердитим голосом вигукнув. — Я йому радив дурниці не робити. Чесним на цьому світі далеко не зайдеш, а якщо зайдеш, — назад не повернешся.

— Може вони в іншій справі, — Настя в дгадувала.

— Може. Тимчасом спостерігай за ходом подій.

— Добре. А ти тимчасом пообідай.

Настя знайшла собі роботу: промітала стежку до перелаза.

З її подвір'я Жабокряківку видно, як на долоні. Від містка аж до Спиридонової хати майже всі хати можна порахувати, тільки там, де бічна вулиця скрутила до нових садиб, і де Василева хата ховалася під горою, Настя не могла нічого бачити.

Смеркало. Від нових садиб згори з'їжджала на кутих лезах підвода. Настя нетерпляче чекала. Її сподівання виявилися правдивими.

Спокійно, мов би нічого не було, вона повернулася до хати, і, відчинивши хатні двері, підбігла до Петра, впала головою до його колін, і заплакала.

Петрові не хотілося залишати недоїджений смачний борщ, але — що зробиш? Він підвівся.

— Що буде? — Настя турбувалася.

— Що буде — те буде. А щось буде! Чи маєш трохи воску?

— Там на миснику. Я зараз.

Петро вніс лижі. Намастив воском. Поправив ремінці.

— Як там надворі?

— Наче на завірюху збирається.

Вона внесла Петрів невеличкий ППШ-автомат і з під ліжка витягла пару нових «коржів»-магазинів.

— Вистачить?

— Зайвих не треба. Мені не більше два-три набої буде потрібно. Але, як кажуть, «хто в торбі носить, в людей не просить». Положи ці в наплечник. А де пістоль?

Настя запхала руку під лавку і витягла новенький блискучий пістоль-автомат і довжиною в долоню кусок цівки. Петро з цікавості нагнувся і побачив, як вміло Настя прилаштувала сховище. Він засміявся із задоволенням. Настя відповіла усмішкою.

— А це для чого? — показала на коротку цівку.

— Глушник. Щоб пострілу не було чути. Лише декілька недавно дістали. В Москві добре піклуються про «тил», — він усміхнувся.

— Може я з тобою піду?

— Не має другої пари лиж. Подруге, в тебе є робота: Василева мати поради не має, і до того, для неї треба знайти безпечне місце — все може бути.

Він натягнув кожушок і попрощався. В дверях зупинився.

— Як ти думаєш, якою дорогою вони поїдуть?

— Через Орадівку. За селом обидві дороги сходяться. Тобі найкраще їхати Крутим ярмом до лісу, а звідтілля — до перехрестя. Там поле спуском аж від самісінького лісу. На лижах їх обженеш і ще й чекати будеш. Будь обережний.

— Якнебудь Гриця і Івана повідоми — вони знатимуть, що робити.

На тому попрощались.

Ніч сідала на холодну білу плахту землі. Непоміченим Петро проскочив городами на старий цвинтар, а звідтілля, спустившись у Крутий яр, подався глибоким снігом до лісу. Пасочок на правій лижі не тримався добре, і Петро почав сам себе лаяти за неретельність. При собі нічого не мав: навіть поганенькою шпагата, щоб прицупувати пасок. Щось треба було робити. Один лише вихід — вирізати пасочок із пояса. Не міг ніяк знайти ножа. Кишень у чоловіка багато — це біда. Довелося всі кишені по кілька разів обмацувати. Він навіть вилаявся в голос. Ну й дурна ж голова. Як кажуть, «люлька в зубах, а він її на полиці шукає». Пригадав, — ніж за халявою. А часу досить стратив. Спішив. Здавалося, години минули, поки пасок до надійного стану привів. А тут ще й вітер зірвався і то просто у вічі, як на те. Він змагався проти стихії, мобілізуючи всю силу. В кожушку зробилося жарко, автомат тяжким ломом зви-

сав під полою, і, немов нарочито, заваджав його руці. У далечині бавонів темний ліс.

— «Ще недовго, — тишив себе. — Від лісу вітер у допомозі стане, і поли кожушка вітрилом служити будуть».

Кілометрів кілька на захід, якраз де починалися садиби Орадівки, засніженою дорогою спішила підвода. Якби Петро знав, де підвода знаходилася в цей час, він напевно втратив би надію її перегнати у другому кінці села.

Петренко наче відчував, що за ними хтось у погоні; час від часу він наказував Якову підганяти спітнілих коней. Позатим усі мовчали. В кожного були свої думки. Яків ще не міг зрозуміти ситуації, але задовольнився тим фактом, що він був безсилим допомогти Василеві виплутатися із неприємних обставин, про результат яких він навіть боявся думати. Добре щоб так лише у Німеччину відправили і на тому справа закінчилась. Але це не виглядало логічним: за вбивство двох німців не поцеремоняться все село на купу попелу перетворити і людей у їхніх власних оселях спалити. Це ж не перший випадок.

Тимчасом Василя гризли думки. Вони привели його до переконання, що на цьому світі мало залишилося людей, на яких можна звіритися. Він навіть намагався переконати себе, що лише утечею міг би вирятуватися із цієї халепи. Дійсно — халепа. Хто йому повірить у невинність? Навіть щоб він усе розказав до дрібниць, за те, що німцям, як ослиюка, батогом потягнув, його по головці не поглядять. А чи його питатимуть? Втеча — лише один вихід.

Він крадькома озирнувся: жандарми сиділи за плечима. Один із них тримав наготові автомат. Другий куриє. Кожний підозрілий рух означав смерть. А вмирати так не хотілося. Лише підвівся на ноги, почав розуміти життя, усвідомив суть його, а тут...

Холодний піт виступив на чолі; щось холодним залізним кулаком тиснуло під груди. Хотілося плакати. Там десь чекає Маруся. Люба маленька Маруся. Принесла йому надію, ту теплу блискучу іскорку-перлинку, що збуджує молоде життя, творить казки і міти, наснажує порив до боротьби за своє «я», підсилює хоробрість духа, збуджує силу кожної клітини молодих м'язів. «Ні, я мушу жити!» — закричала Василева душа, і відгук її безнадійного крику розірвав і жбурнув у сніг холодний вітер, що вже зібрався у повну силу своєї люті.

Вітер кидав снігом в лице. За селом, де нема перешкод, він дерся з усією силою до теплого місця. Очевидно, це жандармам не подобалося: вони піднімали комірці шинелів, насували на очі шапки. Василеві було байдуже, далєбі, що його шапка десь вдома під ворітьми залишилася. Вітер куйовдив волосся, насипав за комір снігу, а йому — все рівно. Він плянував утечу і просив вітра зібрати всі зусилля у танець хуртовини.

Один із жандармів наказав Якову через Петренка підганяти коней. Яків старався. Бідні коні тяглися з шкури і спотикалися по заметеній снігом дорозі.

А там, прикладаючи всіх зусиль, спішив Петро. Одинокий серед засніженого поля, він намагався розпізнати у темряві заметілі, що було перед ним. Далєко не міг бачити. Здавалося, що кожної хвилини він наїде на щось, чи в щось і на тому буде кінець його змагання з часом. Тимчасом, усе було гаразд. Східний вітер допомагав йому. Він не їхав, а мчався.

Ліворуч бавоніло село. Йому недалеко до перехрестя. Ще добрих півгін і він досягне своєї мети. Чи в час? Це питання пекло його мозок. Він спішив. Лижі підскакували на рубцях збитого снігу, грузили в снігових кучугурах і мчалися з гори наперегін із вітром.

Вїхав у долину. На щастя йому вдалося вчасно оминути кущ лози, що виринув якраз перед самим носом. Поміж кущі, та обвіяні снігом пеньки переїхав долом далі на західню північ. Шукав очима старого колодязя, який мусів десь поблизу бути недалеко від перехрестя. Ліворуч щось бавоніло. Він зупинився. Невелика пляма рухалася у його напрямку, і робилася більшою. Тяжко було розгледіти, що там було. Може лише кущ лози вихолитувався на вітрі? А, може, якраз вчасно приїхав?

Скинув кожуха і вивернув білою вовною наверх, і знову натяг. Шапка біла — непомітна. Дороги не бачив. Присів.

Сіра пляма зближалася, більшала, робилася виразнішою. Приготовив автомат. Чекав і плянував. Вже!

Загавкав автомат, випльовуючи кулі в небо. Коні зафиркали, Петро зауважив, як три постаті зіскочили із саней. Одна відбігла кілька кроків від саней і припала до снігу; дві інших — відбігли далі назад, на хвилинку зупинилися і присіли. Він вирішив вдарити по двох. Коротка черга, і Петро з умілою швидкістю відкотився далеко від попередньої позиції. Блимнув огник біля двох: куля загубилася у темноті. Він чекав. Другий огник плюнув кулею в безвість. Павза. Один із двох підвівся. Петро на те чекав: коротка черга, — той упав.

Той, що припав недалеко саней, підвівся і почав бігти. Коротку мить Петро вагався його зупиняти, але думка підказувала йому, що лише винний тікає. Він його зупинив.

Все втихло. Здавалося, що й вітер перестав висвистувати, Петро підсунувся ближче до саней. Здавалося, що в саях нікого не було.

— Василю! — він гукнув.

Мовчанка.

— Василю! — повторив.

Хтось вискочив із саней і припав до снігу. Хтось другий підвівся в санях.

— Обзивайсь, а то подиравлю! — вигукнув Петро.

— Це я! Василь. — Василь підвівся із снігу.

Петро підійшов до нього.

— То — Яків у санях?

— Так, — відітхнув Василь. — Де ти взявся?

— Про це пізніше. Зачекай, я зараз

З автоматом наготові він підійшов до жандармів. Вони спокійно сиділи в снігу. Вітер їх обвівав снігом. Петро був певний: в них застигло життя.

— Хто був третій? — запитав Петро Василя, коли повернувся до саней.

— Петренко. — Пояснив Яків боязко.

— Петров, замісник районного слідчого, колишній секретар комсомольського осередку Ленкузня у Києві, — пояснив Петро.

— А ти — хто? — запитав Яків.

— Про це — пізніше. Зараз не має часу. Перевір, чи Петров у порядку, — Петро всунув Василю в руки автомат.

Василь узяв автомат обережно. Завагався. Не сказав нічого. Пішов.

— Я вірю, що ви розчаровані, — Петро зіперся на сани. — Але ми маємо мало часу, щоб я все зараз пояснив у деталях. Навертайте додому і залагодьте бажливі справи: повідоміть своїх приятелів, тільки, боронь Боже, нічого не говоріть Гнатові, що ситуація невесела. Німці все можуть зробити, коли довідаються про цю історію. Може навіть буде краще, як ви взагалі нікому нічого не говоритимете. Я до вас заскочу і тоді порадимось.

У цей час Василь із стривоженим серцем підступив до Петрова. Той лежав і стогнав. Василь наставив проти нього автомат і опустив. Швидко відвернувся і підбігцем повернувся до саней.

— Готовий?

— Угу... — лише зміг вимовити Василь.

— Ну й хай спочиває.

Знову повернувся до Якова:

— Чого чекаєте?

Той мовчки навернув коні і подався у неспокійну пітьму.

— А ми що? — запитав Василь.

Йому було холодно, і він трусився.

— У нас є робота, Василю. Насамперед мушу віднайти лижі. В таку прокляту погоду й душу можна згубити, не то що лижі. Їх доведеться залишити тут. Пішли!

Василь ніс холодний автомат і йому було страшно. Страшно темноти. Страшно вітру. А найбільше автомата.

— Куди ми йдемо?

Петро зупинився.

— Я думаю... Думаю, як закінчити почате. Але спершу мушу тебе дещо запитати. З ким ти зустрічався перед тим, як заходив до Насті і розпитував про мене?

— Лише з Яковом.

— Про що ви говорили?

— Я лише питав про Микиту Павловича — чи він його добре знає... Яків мій далекий родич.

— Я знаю. Після цього Яків поїхав до слідчого і розказав про твоє зацікавлення його особою. Йому не сподобалося, що син засудженого, чи вже, може, розстріляного, хоче знати його минуле. Тому він вирішив позбутися тебе і представив жандармам винним за вбивство двох німців. Звичайно, ті спішили помститися.

— Звідкіля ти знаєш? — здивувався Василь.

— Припускаю. Микита Павлович, колишній слідчий при Лукянівській, керівник російських партизанів у цім терені, інакше не міг би поступити:

— Слідчий у Лукянівській?

— Полковник Сальніков тоді називався. Тоді довгу бороду, як Распутін, носив. Але я його впізнав!

Тепер Василеві все було ясно: він був певний про долю свого батька. Він хотів помсти. Йому весело стало, що автомат був у руці. Навіть міцніше його обхопив.

— Я мушу його зустріти. — немов до себе сказав Василь.

— Зустрінеш: ми до нього йдемо. Треба покінчити з ним, щоб пізніше мороки не було.

Знайшли лижі. Здавалося, вітер втихав. Вдалені темною смугою виднілося містечко, а ліворуч — висока китайська могила.

Петро нашвидку розказував Василеві свій плян. Василь мовчав і слухав. У думках проскакували епізоди минулого життя від самого дитинства. Останніх кілька днів розмежували минуле від теперішнього, і відсунули його, здавалося, на багато-багато років. Також пригадувалися приятелі, знайомі й односельчани. Багато з них без звістки пропали у вирі війни. Ще багато залишилося бути свідками диких подій.

Непомітні проскочили в городи. Петро знав дорогу. Василь спішив за ним. Проскочили через безлюдну вулицю в провулок. Все кругом спало. Петро перескочив через перелаз і махнув до Василя спішити за ним. Підійшли під невеличку хатину. Петро зіпер на одвірок свої лижі, підійшов до вікна і з довгими перервами стукнув три рази: «Ток... ток... ток...». Забринчала замерзла шибя. Чекали.

В сінях щось стукнуло. Мабуть у темноті, шукаючи клямки, хтось ударився об щось. Двері рипнули і чуть-чуть відхилилися.

— Свої, — тихо промовив Петро.

— А-а, — чоловік позіхнув. — Не чекав.

— Нічого. Приготуйте лижі для мого друга і подивіться до моїх: пасок попустив. За пів години повернемося.

— Операція? — бадьоро запитав чоловік і свіжо усміхнувся.

— Маленька, — пояснив Петро.

Той розчаровано почухався під рукою.

— Гаразд. — знову позіхнув. — За пів години.

Поза хатою вони проскочили через завіяні городи; пробігли крадькома попід тин добрих пів гін і вискочили на дорогу. Петро потягнув Василя за руку і шепнув:

— Патрулі.

Вони присіли під тином за навіяною кучугурою. Два місцевих поліцаї швидко пройшли недалеко від них засніженою дорогою і заховалися за хатами за коліном вулиці.

— Бігом!

Перебігли дорогу й перескочили через тин.

— Там, — Петро показав на хату, — Сальніков живе. Якщо вдома — твій. Володієш пістолем?

— Ще не пробував.

— Тоді тримай цю штуку на поготові. Направ і потягни, коли треба. Слідкуй за дорогою — я розвідаюсь.

Схильцем Петро підбіг до причільного вікна.

«Тук-тук, тук, тук-тук-тук» — вистукав його палець по замерзлій шибці.

Дорога була безлюдна, засніжена, холодна. Вітер втихав, лише безсило чіплявся крилом за верхи голих байдужих дерев і зникав у холоднім просторі. Ніч підіймала свою сіру пелену в роздерті хмари. Рожевим відтінком запалювався схід.

Петро махнув рукою. Василь підбіг до нього.

— Тут на вуглі почекай. Коли дам знак — підій-

деш, — шепнув Василеві і підійшов до дверей, які перед ним обережно відчинилися.

— «Кубань», — Петро шепнув. — Можна?

Сальніков здивовано глянув на Петра.

— Не знаю, що ти, чоловіче, хочеш? — той прищурило око й узявся за клямку.

Петро хитро усміхнувся:

— Я був три дні в дорозі, товаришу полковник. Останній пароль — «Кубань».

Сальніков нахилився, немов би хотів краще розглянути Петра.

— Заходь, — сказав після тривалої павзи.

На Петрів знак Василь підійшов до дверей. У цей час Сальніков відчиняв хатні двері і не зауважив Василя. Зайшли у невеличку кімнату. Включилося світло. Василь побачив, як Микита Павлович поблід. Він зі страхом дивився на Петрову руку, в якій був застиснутий пістоль.

— Ніхто не почує, — запевнив Сальнікова Петро. — Гарний подарунок із Кремля. — він покрутив глушником перед носом Сальнікова.

— Я нічого не знаю. — Сальніков здвигнув плечима.

— І мене не знаєш?

— Ні. Ніколи в житті не бачив.

— Я тебе знаю: тоді бороду носив і пальці у дверях на млинці роздавлював. Батька його знаєш?

Сальніков мовчав.

— Мені потрібні останні коди.

— Я не знаю, про що ти говориш.

— Коди! — Петрові не терпілося.

Довга мовчанка зависла між ними.

— У мене ти не дістанеш! — майже крикнув Сальніков і скочив на Петра, обхопивши його пальцями за шию.

Стоячи ззаду, Василь зауважив, як тонкі незпрацьовані пальці Сальнікова розійшлися і здригнулися,

немов від електричного струму. Його тіло повільно опустилося на коліна, а голова вдарилася об долівку.

— Я думав для тебе його залишити. — винувато сказав Петро, — але ж бачив: сам напросився. Мусів застрелити.

— Застрілити?

— Ця штука стріляє майже без звуку, — пояснив Петро.

Напоспіх він почав нищпорити по всіх можливих куточках і закутках за потрібними кодами. Василь також помагав, хоч не знав, як ті «коди» могли виглядати. Скоро невеличка кімната перетворилася на неохайний паперовий ящик — книжки, газети, різні шпаргалки і записки, витягнені з письмового столу, — все валялося на долівці. Час не стояв. Петро вирішив забиратися геть, дарма, що коди для нього були дуже важливі.

— Пішли! — гукнув до Василя, який ще рився між купою паперів, вибираючи тоненький папір для дядька Ониська на цигарки.

Василь задоволено всміхнувся, немов із почуттям гордості за свою «нечисту» — як подумав, — «роботу». Все ж таки він не піддався «дважди слідчому» на розправу і, нарешті, помстився за батька. Коротка хвилина його тріумфального усміху завмерла, як кволий огник на вітрі, коли він побачив закривавлені уста Сальнікова. Йому стало страшно. Затошнило у ямці і потемніло в очах. Він був би звалився, якби не обіперся на край письмового столу.

— Пішли, — повторив Петро.

Коли відчинили сінешні двері, здивувалися більше, ніж Петров. Він спирався на одвірок, тримаючись за правий бік рукою і, коли впізнав Василя, пустився тікати. Але сил у нього не вистачало, і він, досягши причілка, упав лицем у сніг. Петро потяг Василя за руку:

— Бігом! Часу не має.

Як уже були далеко за містечком, Петро порадив Василеві:

— Завжди закінчуй почате. Якщо Петрова знайдуть у живих — ти маєш присуд смерти.

Він мав рацію. Сальніков не сам жив у хаті. Він мав жінку, місцеву вдову, яка рада була будь-якому чоловікові. Чи першою Марина була його жінка — Сальніков уже нікому не розкаже. Але що Марина була доброю господинею, вся вулиця знала.

Вона чула, як Сальніков виходив. Не турбувалася його відсутністю, бож часто траплялося, що серед ночі невідомі відвідувачі турбували її чоловіка, говорили про «ділові справи», і навіть часто він із ними кудись ішов «на хвилинку» і повертався за день, два.

Чомусь не могла заснути.

Їй навіть зробилося страшно, що Сальніков так довго не повертався. Вирішила подивитися. І саме, як підійшла до дверей його «приватної» кімнати, у яку він не дозволяв Марині заходити, вона почула легенький стук у сінешні двері, а за стуком — стогін. Швидко підбігла до дверей, напомацки знайшла клямку, відчинила. На порозі сидів скоцюрблений Петров. Марина впізнала молодого замісника слідчого.

— Микита Павлович... — прошепотів він. — Він там... мабуть, забили його... Василь... повідомить жандармів...

Він ще щось белькотів. Вона не чула. Вона не бачила, як Петров востаннє стиснув померзлими пальцями холодний сніг, припав лицем до порога і підвіз застигли очі до сходу, де червоним оксамитом сонце саповідало холодний день.

Марина вбігла в заборонену для неї кімнату і побачила тіло Сальнікова, холодне, спокійне. Їй чомусь здавалося, що він об'ївся кров'ю. Із страху вона гістерично заверещала.

Зі сходом сонця вздовж і впоперек містечка облетіла тривожна, піднесена новина. Для декого невідомий «Василь» став легендарним безстрашним героєм у часи страху і покори, відроджений міт Степана Кубахи із двадцять п'ятого року, що прославив своє ім'я у боротьбі проти відділу Котовського, а для декого — страхом помсти над окупаційними властями.

З-за рогів хат і через щілини дверей виглядали великі, переповнені цікавістю і страхом очі, коли ватагою жандарми і місцева поліція виходили з Марининого обійсця. Зразу ж заговорили язика. Одні лякали можливою помстою за побитих жандармів, знайдених у долині біля перехрестя недалечко містечка; ширили чутки, що всі села околиці будуть спалені, а люди постріляні. Інші, з більшим талантом фантазії, оповідали, як сімнадцятирічний хлопчина Василь, якого везли на розстріл, перебив жандармів і помстився над слідчим та його замісником. Інші жаліли за «своїм чоловіком» слідчим, який, як вони висловлювалися із зітханням, пішов служити німцям, щоб спасати своїх людей. Більшість — слухала, кивала понуро головами і ділилася із своїми думками.

Василь ще не чув цих історій. Коли сонце, — маленьке, червоне, холодне, — викотилося на засніжений степ у напрямку Удича. Він із Петром в'їжджав у тремтячий ліс. Дорога від містечка була далеченька, до того вони прибавили із п'ять кілометрів з гаком, щоб переїхати через замерзлий ставок і заховати свої сліди.

Аж коли в'їхали у затишний і безпечний, як відчувалося, ліс, Петро розповів про свої заміри. Василь довго мовчав. Лише, коли зустрівся із Петровими допитливими очима, усміхнувся і твердо сказав:

— Добре. Я — з тобою!

По хвилині він розважливо додав:

— Здається, всі інші шляхи для мене закриті.

Петро лише поплескав його по плечі.

У холодній хаті лісничого, яка вже віддавна пустою стояла, крім голих стін і побитих вікон ще залишилася лавка. Вони присіли. З наплечника Петро витягнув шматок хліба і кусок сала і поділився з Василем.

Було холодно. Василеві хотілося спати. Він притулювався до стіни і закрив важкі повіки. Замість сну, він ділився думками й уривками, пригадував багато з минулого... Накінець, хоча-нехотя йому довелося партизаном стати, гонимим, бездомним, замерзлим.

Сьогодні від Петра він довідався багато дечого, про що ще вчора він навіть не міг уявляти, надіятися. Він довідався про організовану боротьбу свого народу за СВОЄ. Це не була дика помста одиниці, чи безсердечне вбивство когось за щось мізерне, або нізащо. Тепер йому стало ясно, як в білий день, що дух цієї боротьби плекався, зростав і шалів роками, віками, і що в цій боротьбі, до того нерівній у всіх відношеннях, тисячі кращих синів народу лежали головами свідомо і жертвенно. Коли думалося про історію, великі подвиги знаних борців за свободу свого краю, тішилася душа, гордилося серце їхнім одчайдушництвом і байдуже було, якою смертею погинули вони: на палі, від ножа, від кулі, у снігах Сибіру, у Вінниці, чи в уманській тюрмі, пересолені живцем вапном. А скільки їх було безіменних! Переповнених духом козацького запалу, щирою любов'ю до Батьківщини, з тверезим розумінням своєї ультимативної цілі! Вони дійсно були герої, думав Василь. Вони, мабуть, не так, як він, наляканий подіями останніх днів і перестрашений Петровим пляном «операції» на вечір, в якій, можливо, сили будуть важитися 1:5 у користь ворога, не знали ні втоми, ні страху смерті...

З такими думками трохи задрімав.

— Ще недовго, — розбудив його Петрів голос. — Скоро мусить надійти.

Василь розплющив очі і розвів руками, розтягаючи м'язи.

— Передрімав?

— Трохи. Ти колинебудь спиш?

— Часом. Але вже коли сплю...

Петро зупинився на слові. З тишини сонливого лісу донісся тріск переломаної галузки. Петро присунувся ближче до розбитої шибки.

— Вдвох, — він обернувся і шепнув до Василя. — Хто — не знаю. Тримай напоготові. Не вживай поки я не скажу.

Василь через друге вікно намагався розгледіти дві постаті. Один був високого росту із нагнутими плечима; другий — нижчий, одягнений у шкіряну тужурку, на ременях якої вирізьблювалися широкі погони. Той, що в шкірянці, зауважив сліди лиж, зупинився і піднятою рукою дав знак вищому бути напоготові. Вони взяли автомати в руки і направили на хату.

— Нам треба все тихо зробити, — сказав Петро. — Сподівалися одного... Прикривай мене. Я спробую піти на хитрощі, але якщо вони зроблять рух — по них.

Василь кивнув головою. Міцніше обхопив автомат. Чомусь йому стало весело до безтями, можливо від піднесеної атмосфери, а можливо із присутності до сміху широких погонів на плечах російської шкірянки. Чомусь навіть забажалося зробити із тієї шкірянки решето. А в животі лоскотали мурашки і робилося нудно. Чекав.

— Заходьте, товаришу майоре!

Василь помітив, як по квадратовому лиці власника шкірянки розлізлася широка задоволена усмішка, і руки із автоматом опустились.

— Сміло, Серйожа. Це — свої.

Зігнутий у дугу, Серйожка пробіг попід вікна. Майор перший зайшов у хату і, зауваживши Василя, простіг йому руку.

— Здоров, товариш!

Василь мовчав. Кінець цівки його автомата заглядав чорною дірочкою-оком на перекошене лице майора, шия якого, до того коротка, як в первісної людини, зовсім десь поділася, голова влізла в комір і довгі вуха дотулялися погонів.

— Ти що? Жартуєш?

Петро зачинив за собою двері і звернувся до майора:

— Майор, що? Мабуть усю продукцію мануфактури на погони зжили? Опусті свою цяцьку, а то зле буде!

Погони зворухнулися.

— Це краще.

Петро підійшов до нього, притис цівкою-глушником під ребра, і лівою рукою обшукав майора: з-за холяви витіг ножа, з-за пояса — пістоль.

— Тепер можеш сідати й оповідати нам децю про твої заміри.

— Я нічого не знаю.

— Цю фразу ми вже багато разів чули і знаємо, які способи вживати, щоб її вибити з твого язика. Нам лише цікаво знати: який твій пароль.

— А ти хто?

— Петро.

— Який «Петро»?

— Не «перший» і не останній.

— Где Серйожка?

— Відпочиває. І ти до нього підеш, якщо не говоритимеш!

— Я нічого не знаю.

Василь мовчав і слухав. В його очах заблищали дивні огники люті, ненависти, помсти. Він не виглядав на вчорашнього заляканого хлопчину. На його

стиснених устах вирізьблювалася у свіжих відтінках сила і відвага духа душі та серця.

— Говори! — він підступив на крок ближче до майора.

Той здригнувся, відступив під стіну і притиснувся спиною, силкуючись сховатися в ній від Василевих дивних огників під широкими чорними бровами. Петро здивовано глянув на Василя і задоволено усмінувся.

— Говори! — ще один крок зробив Василь.

— Що ви хочете?

— Пароль!

— «Стрела», — прошепотів майор.

— Брешеш, москалю!

— «Стрела», — промовив той голосніше.

— Я думаю, що він правду каже, — сказав Петро. — А якщо ні, що ми з ним зробимо? — повернувся до Василя.

Василь мовчав і дивився на майора.

— Правду говорю, правду!

— Може й справді ця сволоч перше у своєму житті говорить правду! — засміявся Петро. — Хочеш його?

Василь здригнувся. Його огники згасли. Він відвернувся.

— Ні... ти сам ...

З цими словами він вийшов з хати. Переступив перед порогом через Серйожу і підійшов до молодого дубка, голого і самотнього на засніженій поляні перед хатсю. За якусь хвилину Петро вийшов з хати і підійшов до нього.

— У того падла рука не тремтить, коли нашого брата «под стенку» ставлять.

— Може. Я думав... Я думав про ціну людського життя. Знаю, вони мільйонами нас нищили й не кривилися, а я... Пішли!

Ішли лісом тихо. Петро йшов попереду, обережно розгортаючи віття ліщини, кущі якої все частіше і частіше випиралися із сутінків. Робилося темно, далєбі, ще голі верхи дерев не закривали високого холодного неба. Блимнули перші зірки. Ліс здавався новим холодним і байдужим світом.

Петро раптово зупинився.

— Будь приготовлений на все, — прошепотів Василеві на вухо. — Ти є «майор» і поведься «майором».

— Хіба ж... .

— Не «хіба», — перебив Петро. — Будь певний у собі.

— Я спробую. Але, якщо я не теє, знак мені подай.

— Ми не матимемо часу за рукава шарпатися. Тихо.

Вони присіли. Петро свиснув у подобі суслика. Десь тріснула гілка і знову затихло. Лише обабіч темною стіною високі ялини, що збилися у групу, виспівували сонливо мелодію верховіттям. Василь відчув голошний стукіт свого серця. Чомусь йому стало смішно від спогадів тих хвилин, коли ходив на баштан за дубівками, ще як підлітком був, — тоді також із тривогою вистукувало серце. Лишень тепер зовсім інакші обставини: замість діда Остапа, який переважно спав у курені та своїм дробовиком лише вороння лякав, у чорній пащі лісу чатують на них, бачать кожний їхній рух, чують важке дихання. Десь недалеко, здавалося, наче біля грубої ялини, хтось тихенько свиснув. Петро відповів. Зразу ж на відповідь басистий голос протудів, немов із водопровідної труби:

— Пароль?

— «Стрела», — дивним голосом, що й сам не впізнав, відповів Василь і міцніше затис автомат.

Довга павза. Обом, і Василеві, і Петрові, здалося, що — «пспалися». На щастя, помилилися: висока по-стать піднялася у кількох метрах від них, витягну-

лася, немов виросла із землі, і той самий глухий голос водопровідної труби наказав:

— За мной!

Підвелися і пішли в слід за високою постаттю. За кілька хвилин зупинилися біля купи хмизу, складеного під двома грубими соснами. Їхній супровідник підійшов до однієї сосни і за щось потягнув. На Василеве здивування, купа хмизу розсунулася, і він зауважив, що з глибини бункера пробивалося мляве світло від каганчика. П'ять, — Василь порахував, — східців, два кроки і знову два східці — і вони стали на порозі великої землянки. Вкінці під стіною проти них, за коробкою-столиком, на якому злякано блимав каганчик, сидів бородатий мужчина в уніформі захистного кольору. Біля нього і попід стінами землянки стояли з автоматами наготові партизани. Василеві зробилося жарко і страшно. Навіть підкралася думка — втікати геть. Та друга — обережна, підказала, що виходу для нього нема із цієї ями від рук зграйки цих головорізів.

— Здравов ребята! — він так голосно вигукнув, що навіть сам налякався свого голосу.

«Борода» за коробкою-столиком здригнулася, скочив на ноги і виструнчився. Василь підійшов до нього і простіг руку. Той якусь хвилину дивився на Василя здивовано і стурбовано. «Попалися». — подумав Василь, і вже його рука почала повільно опускатися, щоб схопитися за автомат. «Борода», наче прокинулася від короткого забуття, схопила Василеву руку обома своїми, і з широкою усмішкою, яка розділила темною дірою вуса із бородою, показуючи два ряди напівзігнилих зубів, сказав по-російському:

— Товариш полковник... ви — молодий... Я думав...

Він похапцем відтягнув свої руки і схопив тремтливими пальцями з коробки столика якусь цидулку.

— Сьогодні передали з Москви про підвищення вашої ранги до полковника... і орден Кутузова!

— Ми скоро всі будемо полковниками! — засміявся Василь, намагаючись вимовляти кожне слово по-російському, і йому непогано вдавалося. — Сідайте, хлопці, — звернувся до решти.

Оглянувся кругом. Біля входу стояв Петро і... Він не вірив своїм очам: ніхто інший, а білоголовий Іван, дотепний оповідач про відьом і уперів на вечорницях у Насті. Біля нього — два односельчани, Максим і Сашко. Решта з присутніх була незнайома.

— Ну, що ж, — звернувся до всіх Василь, — щось вип'ємо за мій орден, чи що?

Очі партизанів повернулися до «бороди».

— Подавай! — скомандувала «борода».

Із видовбаної у стіні комірчини, що, мабуть, служила складом, витягли дві великі баньки самогонки. Партизани кинулися до них у божевільнім роні: кожний хотів бути першим.

Василь підійшов ближче до «бороди» і наставив проти її живота свій автомат. За його плечима зато-рохкотіли автомати і партизани поприсідали біля баньок у безформній купі. «Борода» витріщила налякано очі і схопилася за кобуру пістоля. Василь штурхнув її в живіт:

— Не спіши!

Запахло порохом. Хтось серед купи людських тіл тяжко стогнав.

— Добра робота. — Петро підійшов до Василя.

Василь мовчав. Він дивився на купу мертвих тіл, що лише хвилинку тому жили життям надії, і яка б та надія не була, — навіть напитися самогону, — все ж таки це була людська надія. А скільки людей умирало такою нечуваною нахабством смертю? Василь здригнувся.

— Забираймося звідсіля! — крикнув. — Я не можу!

Відійшов, зіперся на стіну ями-землянки і по-дитячому захлипав.

— Не бійсь, — розважав Петро, — вони по тобі не плакали б. Може думаєш, що вони є невинними жертвами нашого безрозсудного і жорстокого вчинку? Що вони на нашій землі робили? Ось наші хлопці, твої односельчани, які з ними були для нашої роботи, можуть тобі розповісти. Прізвища тисячів наших земляків зареєстровані ними у списки і передано в Москву, щоб, на випадок повороту, їх поставити «под стенку», а щасливців лише вислати у далекі землі Сибіру і Центральної Азії.

— Вони це робили? — Василь випростав плечі.

— Так. Їм наказано збирати всі інформації про «ненадвожний елемент», тероризувати активістів, використовуючи німців для цієї роботи, організовувати партизанку й оперувати у такий спосіб, щоб німці винищували невинне українське населення. Сальніков і Петров належали до цієї групи. Їм місцеві люди вірили, бо вони прикривалися плащиком патріотизму. Нашим же завданням є протиставитися російській агентурі способом їхнього знищення і таким чином — зберегти своїх людей від винищення. Це ми робимо, Василю. Це потрібно робити із сміхом, а не з сльозами. Наївним було б думати про масову боротьбу за визволення від окупації, німецької чи російської, у цей несприятливий для нас час, коли наша земля знаходиться між молотом і ковадлом двох військових брутальних сил до безумств упоєних манією «велічя», расової вищости. Одне, що ми можемо робити, і робимо — самозберігати себе від винищення. Саме тому ми не можемо дозволити собі на сльози. Між ними, — Петро показав на купу трупів, — не знайдеш своїх земляків: багато з них — заслані агенти, а дехто — полонені, яким наші добродійні вдови дали притулок, щоб пізніше залишитися осміяними, по-

кривдженими. «Борода» і йому подібні, а їх за нашим припущенням було до десяти тисяч на Україні, є вишколені агенти з московської спецшколи!

Василь глянув на «бороду». Той стояв біля коробки-столика із схиленою головою, кусав із злоти губи, і без любови дивився на цівку Іванового автомата. Йому не подобалися Петрові слова. Він плюнув собі на ногу і процідив:

— Тобі влада і партія не простять!

— Начхати мені на твою владу і твою партію!

— Іван, відступись, — попросив Василь.

Нахмурив свої густі брови і підвів автомат на живіт «бороди».

— Ні! — вигукнув Петро. — Він ще потрібний нам.

Було запізно: «борода» скорчилася від укусів куль, зробила півкруг повороту і впала бородою на долівку.

— Це моя робота. — зідхнув Василь. — Перша, без наказу.

— Із радіостанції решето зробив. — кинув із наріканням Максим.

— Обшукайте всі схови за документами! — наказав Петро, а сам, витягнувши кисет, почав крутити самосад у газетнім папері.

— І я закурю, — підійшов до нього Василь. — Ще зроду не курих. Спробую.

Витягнув із кишені жмут тоненьких листочків, що зберіг для діда Остапа.

— Крути з цього.

Петро глянув на листок. Вихопив з Василевої руки, підійшов ближче до каганчика.

— Що там? Щось цікавого? Це я у Сальнікова захопив.

— Коди! — зрадів Петро.

За хвилинку вони розшифрували останні інструкції з Москви. Петро почав складати нові пляни для наступних операцій.

На його пропозицію, накидали хмизу у землянку-бункер, вилили самогон і підпалили. Самі пішли до свого схову-землянки, що була розміщена на другій стороні лісу. Лише білоголовий Іван пішов до села, щоб для них принести свіжих харчів і новин.

— 0 —

Кілька днів пересиділи у бункері. Білоголового Івана Петро послав до Білої Церкви за новими інструкціями із «центрالی», як він висловлювався. Самі чекали на нових парашутистів-агентів, які мали б бути скинуті, згідно розшифрованих інформацій, поблизу їх. Це мала б бути «бойова розвідка» із п'яти чоловік під командою полковника Лебедева. Петро знав, що цю «розвідку» треба було знищити за всяку ціну і тому не дозволяв хлопцям відвідувати села аж до скінчення операції. Найбільш за всіх рвався Василь. Хоч Іван повідомив його, що Настя влаштувала його матір у сусідньому селі у знайомих, він хотів особисто почути від неї про матір і також навідатися до Марусі.

Нарешті прийшов визначений вечір. Мороз пересів. Хмари закрили небо. Ліс дрімав. Василь із Сашком розмістилися у приліску між кущами ліщини і молодих дубків. Петро і Максим розмістилися на полі.

У чеканні проходили години. Десь далеко у напрямку Христинівки прогудів літак. Потім усе стихло.

Петро мабуть вирішив, що плян провалився, і вони повернулися до бункеру.

— Ми знищили їхню станцію-контакт, це може бути причиною у зміні їхнього пляну, — пояснив Петро.

— Чи можу я відвідати Зелений Кут? — запитав Вались.

— Я думаю, що можеш. Тільки не барися довго. День-два.

— Я ранком повернуся, — запевнив Василь.

Ще тієї ночі він відвідав Марусю. Від неї довідався, що німці приїжджали у село і шукали його.

Її батько виявився розсудливим і добродушним чоловіком, а мати, як його рідна, — упала, частуючи його різними стравами і навіть застала переодягтися у чисту білизну.

Тієї ночі, насамоті з Марусею, він розповів їй про свої, накинуті на його плечі, пригоди. Маруся лише плакала і просила його лишити все і втекти кудись із села.

— Хоч на деякий час.

— З мене кури будуть сміятися, — сміявся Василь, хоч сам відчував, що його почуття не згідні з його словами, бо, як він переконався, у час його пригод — страх був постійним приятелем його душі.

Маруся була горда Василем. Їй так хотілося багато про все оповідати йому, та мова не в'язалася. Час летів і Василь вирішив розпрощатися.

Ще було темно. Йшов полем повз село у напрямку лісу. Далеко поперед нього, він зауважив, рухалася якась чорна цятка. Він присів. Та цятка, як здавалося, віддалялася до лісу. Він вирішив не йти слідом, а перерізати нові садиби і вийти на другу сторону лісу ближче від свого бункера-землянки. Саме тому він проходив повз хату Матвія Тупчука, старшого від нього на кілька років, що жив із своєю дружиною і маленькою дочкою оподалік від інших садіб. Його щось стривожило, коли побачив навстіж відчинені двері низенької хатини. Перескочивши через тин, він підбіг до дверей. Все тихо, мов у домовині.

— Матвію! — гукнув.

Тихо. Обережно зайшов у сіни. Ногами зачепився за якісь ганчірки. Витіг із кишені сірники і засвітив. Огник блиснув і згас. Але в ту хвилину він зауважив, що хатні двері були навстіж відчинені. Підсунувся ближче до дверей і запалив другий сірник. Його рука задрижала зі страху: посеред хати на долівці

лижали обоє, Матвій і його жінка, брутально побиті до смерті. Переступив поріг. Знову витер сірник. Під припідчком з майже надвоє розбитою голівкою лежала дитина. Ті маленька ніжка була викручена в колінці...

Стонь припідк Василя за пучки пальців, і він викинув догорілий сірник. Вся сила залишила його і він, щоб не впасти, зіперся на одвірок. Рука зачепилася за щось мокре. Відскочив і тремтячою рукою знову витер сірник, піднісши до одвірка: одвірок і стіна були оббризкані кров'ю.

Вискочив надвір.

«За що? Хто?» — питав себе. Йому ввижалося, як хтось схопив невинне немовля за маленьку ніжку і, розгойдавши, по-дикунському ударив русявою голівкою об одвірок.

— Хто?! — він крикнув і стиснув кулаки.

Було тихо. Передранкова темнота не відповідала.

«Може?..» — промайнула думка. — «Може ті, що йшли до лісу?»

Вирішив знайти і помститись!

Аж за перелазом він зауважив сліди санчат. Вони завели його на поле і показували до лісу. Все ж таки, Василь вирішив обійти кругом і повідомити Петра.

Біг без втоми. Робилося жарко. Збирав силу і терпіння, і біг засніженим полем.

Петро вислухав його із терпінням.

— Що зробимо, хлопці? — звернувся до Сашка і Максима.

За них відповідав Василь:

— Ми мусимо знайти тих убивць!

— Пішли, — сказав Петро.

Йшли лісом мовчки. Василь був перший. Біля галлявини, недалечко від хати лісничого, Василь зупинився. Він зауважив сліди санчат. З усього було видно, що той, чи ті, хто вчинив злочин убивства, були в хаті лісничого, тій самій, яку добре Василь уже знав.

Петро підійшов до нього. Порадилися. Вирішили, що Максим і Сашко зайдуть із другої сторони і будуть чатувати двері. Василь і Петро зайдуть із прицілку.

Василеві не терпілося. Він рвався, спішив. Плазував по снігові, як вивірка, і не зважав на пеньки, що траплялися на його дорозі. Петро не встигав за ним. Для Василя була байдужа навіть смерть. Йому хотілося побачити, як виглядають убивці, чи убивця немовляти. З-за рогу хати він підповз під двері, підвівся, зіперся на одвірок і наготував автомат. З усією силою штовхнув плечем у двері і вскочив у хату. На лаві сиділо п'ятьох: чотири чоловіки і жінка. Всі були одягнені в чорних шкірянках з широкими погонями.

Василь відчув важке дихання Петра за своїми плечима.

— Не спиши, — Петро попередив Василя і виступив наперед.

— Один лише рух, — він застеріг налякану п'ятірку, — і подиравлю на решето!

— А ви хто такі? — запитав один із групи.

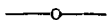
— Пізніше скажемо. А від вас хочемо знати, за що ви побили людей?

— Щоб мовчали. Нам сала треба було. — відповів той самий голос.

— За сало, сволочі? — не витримав Василь. — І дитину по-звірячому забили за сало?

— Ето вайна!.. — сплюнула жінка і додала такої лайки, якою лише може гордитися Москва.

Василь відіпхнув Петра в сторону і потяг за курок. Він стріляв і кричав, а з очей котилися сльози. Автомат перестав стріляти, бо випорожнився увесь магазин. В очах, крім викрученої в колінці ніжки і майже на двоє розбитої голівки дитини, нічого не було.

Потяг зупинився.

— Приїхали! — підвелася Маруся.

Антін глянув на неї:

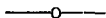
— А потім? Що з ним сталося?

— Тої весни його німці підстрілили. Петро приніс до мене напівживого. Помер. Я його заступила.

Антін підвівся також. Узявсь за валізи. Вийшли на перон. Із гір віяло весною. Був чудовий день.

— А он і наш «Гастгауз»! — показала Маруся через вулицю від станції.

Вони пішли через дорогу. На станції несамовито сичав паротяг.

Невеличкий «Гастгауз» виявився чудовим затишним місцем. Кімнати були невеличкі й охайні. Маруся зайшла до Антона подивитися, як він «вмостився».

— Чудово! — згодився Антін. — Це моя перша відпустка за багато років. Перша у житті, — він усміхнувся.

Маруся підійшла і сіла на ліжку, ще й поспробувала пружини, підскакуючи.

— Можливе, — згодилася.

Якось вперто глянула на Антона, і, наче після хвилини вагання, тихо сказала:

— Йди до мене...

Він слухняно підійшов.

— Сядь біля мене.

Антін сів.

— Антоне?

В її слові відчулося вагання, боротьба з думками. Він обхопив її маленькі плечі рукою. Маруся підвела до нього свої усміхнені очі.

— Я тобі подобаюсь?

Він хотів їй відповісти, але Маруся не чекала і продовжувала:

— Я хочу, щоб ми провели цей час разом, як... — зупинилася на слові і відхилилася від нього. — Ти не будеш сміятися із мене?

— Сміятися?

— Я не знаю кохання... Любов знаю! Любов до Батьківщини в мене понад усе! Але кохання... Ти знаєш, що мені вже двадцять п'ять минуло? І я ще не кохала...

Він пригорнув її ближче до себе і щиро поцілував. Вона відповіла із такою самою щирістю і з ніжними відчуттями жіночого кохання, підсиленими розумовим бажанням осягти його якраз у цей час самотності з Антоном.

Тепле сонце заглядало через напівзаслонене фіранками вікно і кидало ясну полосу через ліжко. Десь за вікном тихо шуміла гірська ріка, і час від часу з шумом проїжджали автомашини.

Ясна полоса помалу зсувалася із ліжка і простяглася через підлогу, достаючи протилежну сторону.

— Ти не гніваєшся на мене? — запитала Маруся, поправляючи своє волосся.

Антін підійшов до неї, взяв її за плечі і поцілував у голову.

— Ти колись мала, як розказувала, дві довгих коси.

— Німці обрізали.

— Жалко. Я люблю довгі коси. Може це традиційна звичка?

— Вони виростуть, якщо не обрізати.

— Як скоро?

Маруся опустила руки і положила на столик перед дзеркалом гребінець.

— За два тижні не виростуть, — з сумом у словах відповіла.

— Чому — за два?

— Краще не говорім про це... — обернулась до Антона. — Хай цих два тижні будуть для нас вічністю!

— Але ж я мушу знати! — вимавав Антін.

— Ні, Антоне! Ти всього ще не мусиш знати. Може... Може пізніше. Краще пішли каву пити. — змінила тему.

— Я не проти кави!

Поправила йому краватку.

— Причешись.

Він помочив волосся водою, причесався і вони зійшли вниз до вітальні «Гастгаузу».

Після кави вирішили пройтися перед вечерею.

Повз невеличке містечко Шонгау звивалася гірська річка Лех, яка десь починалася у верхів'ях Альп і текла повз Ландсберг на північний схід, щоб кінець-кінцем вилити свої холодні води у великий Дунай. Тут якраз вона була мілка і шумлива, облизувала круглі гальки різної величини холодним тілом, билася об скелясті підніжжя горбів, розливалася на низинах, розрізувалася під мостом на бики і коліном завертала повз паперову фабрику, і далі мчала з веселим сміхом, розсипаючи на каміння блискучі кришталі. За рікою спиналися високі горби, покриті ялинами, яснозеленими від сонця, і темними у тіні. Лише над самою річкою присіли кущі сірої лози, між якими одинцями красувалися берест, чи осикор. Із цього Соку на горбку, обгороджене старинним валом-стіною, присіло містечко, з висунутим до неба шпилем готичної церкви.

— Яке життя! — тиснула Антонову руку Маруся.
-- Може і поза нашою землею також є життя?

— Правдоподібно, — згодився Антін.

— За тисячі, чи мільйони світлових років, а може ближче, існує життя. Лише уявити! І може бути, що там десь у недослідженім космосі також існують ро-

зумні істоти. Чи я сказала «розумні»? — засміялася Маруся. — Чи наші, земні істоти обдаровані розумом? Пробач, Антоне, але я лише думаю про нашу окупаційну «владу», тих лапошників, які щойно залишили кам'яну добу і хочуть вчити НАС цивілізації. Так, вони вчені! Вони навчилися писати і читати, розв'язувати складні алгебричні задачі, конструювати літаки і ракети, але ж у своїй поведінці, моральних поступках, у принципах етики, навіть логіки, яку своєю брехнею вони цілком заперечили, вони недостойні імени людини. Чи, може, це лише моє необгрунтоване розуміння? Але ж — ні! Вони самі, — дехто із них, — це знають. Пригадую, колись читала у «Щоденнику» Т. Шевченка, ним записану поезію Хомякова:

«В судах черна неправдой черной
И игом рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной,
И лени мертвой и позорной
И всякой мерзости полна!»

Це — Росія! Своєю «безбожною лестю», лінивством і «всякою мерзостью» не змінена від часів Грозного, Петра, Распутіна і Сталіна! І я цього не можу терпіти! Просто повір мені, любий Антоне, не можу терпіти! Щоб вони трактували нас, наш духом великий народ, власністю — хто може терпіти? Не терпіти — значить, боротися. Чи я мушу про це говорити? — допитливо звернулася до нього.

— Говори. Ти, мабуть, мало мала друзів у своїм житті з ким поділитися думками. А особливо таких, як я: — я люблю слухати і ненавиджу суперечок.

— Чи це значить, що ти зі мною не погоджуєшся?

— До цих пір — так. Далі — побачимо. Я буду відвертий з тобою.

— До певної міри ти маєш рацію, що я не мала з ким ділитися думками по-щирості. Хіба що з М. Гоголем і Чіпкою. Читав Гоголя?

— Читав.

— Лише ми можемо його сатиру зрозуміти! Він був один із українців, що осміяв москалів і Московщину в очах тих москалів, що називають його «своїм писателем». В його час лише Т. Шевченко зрозумів глибокий сенс гоголівської сатири і писав своєму землякові з присвятою:

«Ти смієшся, а я плачу,
Мій великий друже!»

Всупереч усім утискам і російської шовіністичної цензури, він використав слово у витягненні української тематики на інтернаціональну площину, і він перший, а не його земляки двадцятого століття, розв'язував проблему «Потреб для України відмежуватися від азійської Москви!» Так, Антоне, я не лише ділилася із його думками, я перейняла їх, виросла понад них і вирішила наслідувати добрі почини наших тверезих учителів!

— В який спосіб?

— І один у полі воїн! Я не жартую — я знаю. Саме з цієї думки, що стала ціллю мого життя, я використала можливість доброго вишколу, що стане зброєю моєї боротьби. Крім того, що я можу бути водієм автомашини, мотоцикла, літака, що я можу володіти всякою зброєю, умію відкрити парашут, знаю джуджитсу, розумію психологію людини, я особисто вивчила історію України з самих початків — від Роксолляні до останніх партизанських змагань! Коли ще у час війни я ризикувала своїм життям сліпою помстою за рідних, любих і земляків, тепер я є свідомою свого завдання і способу боротьби для досягнення цілі.

— Таких, як ти, — багато одиноких воїнів у полі! — зітхнув Антін. — Я колись дружив, ще в таборі

ДіПі, з Олексю. Недавно дістав від нього вістку, що він вже вдома і працює по «професії».

Як поверталися назад до «Гастгаузу», Антін оповів їй про свого приятеля у деталях.

— Там є багато! — з піднесенням згодилася Маруся. — Я навіть упевнено вірю, що мій колишній командир Петро далі працює для рідної справи, для своїх людей.

Антін відчував велику гордість за Марусину силу духа, за її запал, патріотизм і відвагу. Він навіть відчував свою меншеартість. Із зродженням цього відчуття в нього зродилося почуття змагання до вищости, до рівности з своєю землячкою, яку покохав, як дівчину, і полюбив, як ідеал життя-боротьби.

— О —

Травневий вечір у передгір'ї Альп переповнений свіжою прохолодою, що оздоровлює до черезмірного задоволення легені соками чистого повітря і легким вітром, який, торкаючись холодної розлитой ріки, звивається долиною, розчісуючи верхи стрімких ялин по обох боках схилів, зморожує тіло до тремтіння. Саме від холодного лоскоту вітру-пустуна Маруся ближче притулилася до Антонового плеча, як вони проходилися крутою стежкою понад Лехом, постійно швидкий і постійно бурхливий.

Десь, недалеко від них, немовби з річки, бризнув у вуха акорд усіх струн гітари. Зупинились. Немов скам'яніли обоє. Може раптовість музичного акорду зупинила їх? А може знайома і близька нота акорду? Зразу ж після другого удару по струнах від ріки рознісся голос, хоч не вишколений, але переповнений ніжними соками мелодійности, приємними вухові, захоплюючими почуттями. Із мелодійністю звучала мужність і бриніла молодість. Із мужністю та молодістю у Марусиній і Антоновій уяві слова пісні відтворювали історію доби нашого часу, історію їхнього

власного життя у вирі дикої боротьби диких стихій.

Виконавець їх не бачив. Він розливав свою, близьку власному серцю, пісню на хвилі холодної гірської ріки, наче з надією, що вона забере його пісню і через усю довжину європейського континенту занесе до Чорного моря, а потім на рідний Донбас. Він співав:

«При посольку робочому,
Як востанне прощавсь,
Я устами гарячими
Твою тугу втішав!
За курганами з гуркотом
Приближавсь до нас фронт,
І пожарами грізними
Багрянів горизонт.

Я разом із повстанцями
У запеклих боях
Боронив свою дівчину
На розлогих полях!
Ненависного ворога
Ми громили нераз
За міста наші спалені,
За розбитий Донбас!

Із чужини далекої
Шлю привіт я до вас;
Й до коханої дівчини
На мій рідний Донбас!
Ще й тепер мені мариться
Твоя постать струнка!..
З України далекої
Не діждусь я листа...

Із чужини далекої
Ти мене зустрічай!
Щоб крик радості ніжною
В моїм серці звучав...

І устами гарячими,
Як в серцях наша кров,
Ми з тобою з'єднаємось
Й не розлучимось знов!

Пісня закінчилася тихим акордом струн, у нотах якого звучала непереможена сила надії, дух перемоги стремлінь і бажань!

Наче на знак, обоє, Маруся й Антін, заплодували. Із-за високого куща лободи піднялася кремезна по-стать сорскалітнього чорноволосого мужчини.

— Дуже дякуємо! — вигукнула Маруся.

— Звідкіля ви взялись? — здивувався незнайомий і підійшов до них.

Антоніві здавалося, що він був частиною землі: грубоногий, широкоплечий, як столітній дуб. Від здивування його уста були напів відкриті, і чотири передніх зуби блиснули сталевим відтінком.

— Ми? — перепитав Антін і зразу ж пояснив. — Прогулюємось.

— Та я бачу. — почухав потилицю незнайомий.

Маруся простягнула йому свою руку:

— Марусею мене всі звать. А це — мій приятель, Антін.

— Здорові були! А я — Іван. З Донбасу.

— То це ваша пісня? — звернулась Маруся.

— Моя і не моя. — поправив поясок гітари на плечі Іван. — Моя, бо про мій Донбас. А не моя, бо я її не komponував.

Антін зауважив:

— На цю мелодію я чув російську пісню.

— Я тоже чув, — перебив Іван і якось неакуратно, але з енергією махнув рукою. — «На позицію дєвушка», правда? Вони всі наші пісні поперекручували на свій копил. Цю пісню я навчився співати ще перед тим, як «дєвушка» й не думала йти «на позицію»!

Приміром, вони вкрали нашу мелодію і якийсь там «-ов» додав свої слова і тепер розтягають гармошки «на отвал» і кричать «Раскінулось море широко». Чи неправда?

— Та та ж пісня, здається, й є російська, — Антін без сумніву пояснив, хоч, щоб утримати лагідну розмову, вставив слово «здається».

— Який там чорт «російська!» — блиснув сталевими зубами Іван. — У них — «всьо наше!» Я знаю: вони мене навчили...

Він зітхнув. Марусі навіть здалося дивним його зітхання. Хіба з таких широких грудей може вискочити звук зітхання? Ніби що́ перекопати Марусю, Іван вдруге зітхнув і лагідно запитав:

— Приїжджі?

— Так, — відповіла Маруся.

— Може заїдемо на пиво? Я лише один українець у цих околицях. У бавора працюю.

Слово за словом, і він оповів короткими словами свою довгу історію, ще від початку війни. Руських, за його словами, він очікував із нетерпінням, як працював у бавора в Шлезії. В той час для нього не існувало ріжниць — всі свої. Довідався про ту ріжницю, як прийшли визволителі.

— Дивіться, — він відкрив рота і нагнувся до Марусі, — вибили сволочи! Та ще не хто інший, а полковник! Уявіть собі, невеликого ростом, з квадратною мордою, на якій чорти цілий вік блини розплюскулували, з такими-го погонами на плечах, і з невеличкими очима під білими бровами й подібними до свинячих — це той тульський полковник, який вибив мені зуби. Спитасте — за що? За те, що я українець. А я був дурний і сам не знав, що я українець. Говорив по-руски, жив на Донбасі і думав — «всьо равно!» А воно, браток, — не «всьо равно». Каже до мене той полковник: «Петлюровец?» «Та ні, — кажу,

— як я міг бути «петлюровцем», коли його забили, як мені було лише п'ять років». «Да ти, — говорить, — знаєш когда его убіли?» І як загатить у зуби! Вони вміють бити.

Після короткої павзи він продовжував:

— Я ще мав щасття: пізніше вставили мені ці сталені советські зуби і наказали тримати язик за ними. Але скільки тисяч вони у тому «чистіліці» біля Дрездену до «духоніна» послали? Лише святий Петро може знати. Уночі пускали якісь двигуни, щоб було багато шуму, грузовики підїжджали до дверей, що були вбудовані в стіні з порогом на ріст чоловіка від землі. І знаєте як вони стріляли? Ставлять у тих дверях перед грузовиком чоловіка, нахиляють його голову, а один ззаду в потилицю з пістоля — «пах!» — і царство йому небесне. Тисячі в кар'єр вивозили ночами! Я вже в сорок восьмому втік. Вдалося.

Розказував багато. І то про такі речі, яких Антін ще не чув, і тому для нього зустріч з Іваном багато в дечому відкрила очі.

Як поверталися до «Гастгаузу», Маруся тихо сказала:

— Може нас лише так треба вчити?

— Як?

— Бити! Вибивати зуби! Щоб пізніше кожного дня, як голяться, дивилися на вставлені зуби і пригадували про свою національну приналежність.

— Та ж уже триста років б'ють, а хахол — хахлом, почухається, покрутиться, як бичок, і далі на червоне преться! — зітхнув Антін.

Йшли мовчки. Із Альп пхався свіжий вітер. Було приємно тулитися до Ангона.

— Ще два дні. — зітхнула Маруся.

— А потім?

— Я поїду, . . . і, може, вже ніколи не зустрінемося.

— Я не пуцу тебе!

— У тебе нема сили втримати моїх поривів! Все ж, як кажуть, лише «гора з горою не сходиться». Треба буде вмовитися, як розуміти один одного по листах. Може колись напишу.

4.

Хотів дотриматися обіцянки і по праці почав збиратися, щоб відвідати Ллойда, хоч, правду кажучи, особливого бажання не мав.

Хтось постукав у двері. Антін, якраз морочився перед дзеркалом із краваткою, повернувся, щоб відповісти. В цей час відчинилися двері, і Софі, молода гречанка з Кіпру, яка мешкала з родиною в цьому будинку, просунула руку, повну і засмаглу, із конвертом між короткими пальцями.

— Цей лист, мабуть, для вас, — сказала.

У її словах звучав різкий акцент. Антін підійшов і взяв листа. Лист адресовано до нього. З німецькими поштовими марками на сорок пфенігів.

— Дякую, — він усміхнувся до Софі.

Після хвилиної непорушності, мов би з сподіванням на щось незвичайне, сімнадцятилітня Софі кліпнула розчаровано темними очима і зачинила двері.

Розкрив листа. В конверті було два аркуші паперу: один маленький квадратний клаптик від фрау Губерт, на яким пояснено, що долучений лист — до нього; другий на папері з звичайного старознайомого зошита в лійку. Сам папір із зошита навів спогяди про шкільні роки перед війною, відновив у його уяві обличчя однокласників, знайомих- односельчан і рідних. Конверт і маленький клаптик він впустив на долівку, і присів до столу. Навіть з обпертими руками його пальці тремтіли, моє від пропасниці. Слова, писані фіолетовим чорнилом, творили лист такого змісту:

»Мій любий друже!

На крилах швидкої ластівочки шлю тобі щирий привіт.

Ми всі живемо прекрасно. Ящоб ще ти був із нами — всі були б щасливі. У нас так багато родичів, що я завжди свою відпустку використовую для відвідин їх. Уяви собі, що одна з наших семи тіток матиме дев'яносто один рік (це та, що живе у Ташкенті). А тьотя Ліда і тьотя Катя (близнюки) вже справили шістдесят треті уродини тринадцятого цього місяця.

Наша племінниця Валя дуже гарно вчиться і дістала премію — бібліотечку (174 книжки), між якими п'ятитомна збірка О. Кобилянської, яку я зараз читаю і вже майже що присвоїла. Одинадцятого наступного місяця наша Женя виходить заміж. До певної міри, я заздрю їй! Все ж, двадцять один до мене не повернеться, і я лише зітхаю... Її наречений (на рік старший) народився десятого вересня, що є моїм днем народження, так що я не забуватиму посилати йому поздоровлення. Наш брат, — я ще сміюся, коли пригадую, як ти його дражнив «рибалка Агмед Алі», — переїхав до Краснозаводська і влаштувався на добру працю.

Поза цим, все по-старому.

Обов'язково заїдь до фрау Губерт і привітай її від мене. Вона старенька і самотна. Ще, мабуть, меншою стала, як була колись. Якщо не помиляюся, у липні буде без одного сім десятків! Як швидко летить час!

Я ще діваю. Не тому, що ніхто вже мене не хоче, а тому, що мені так подобається. Та й вже пізно думати про сім'ю.

Чекаю на вісточку від тебе.

Цілую багато-багато разів!

Твоя сестра, Соня«.

— Марусе! — майже скрикнув Антін. А по хвилині роздумування прошепотів: — Молодець. Жива, а це основне.

У вікно бився мокрий вітер і якимось жалібно завивав у каміні, але Антін не чув ні його стуку, ні завивання, його мучила одна думка: »Де ж мій «Орфографічний словник»?« Навіть докладно почав пригадувати сірі зношені палітурки невеличкого словничка, навіть надпис «Радянська Школа, Київ, 1936 р.» з'явився у його уяві, але нізащо не міг пригадати, куди він його всунув. Без нього ж він не зрозуміє листа! Дорогого Марусіного листа!

Витягнув з-під залізного ліжка заповишену валізу — все своє добро. Обшарпана вже була. Без двох вуглів, із перерваною і нашвидку мотузочком скріпленою ручкою. «Яка велика історія неписаного емігрантського життя!» — подумав. Всміхнувся з великою приємністю до неї, як до старознайомої і вірної колежанки, і хутко її розкрив. Там було все: і діряві панчохи, і різної величини гудзики, і зношені записники, і кілька книжок, між якими — вже напам'ять вивчений «Кобзар», все-все, за винятком «Орфографічного словника»!

Почував потилицю. Ні, не таланить йому! Де ж він тепер роздобуде таку рідкісну книжечку? Нагадав і зрадів! Завтра ж субота, і він спробує Бритійський музей. Де-де, а там напевно є його все багатство у формі маленької, на кілька сот сторінок, книжечки.

Нагадав про Ллойда. Причесався і, не оглядаючись на «свою дому — свій замок», вискочив на мокру вулицю.

Холодний вітер із радістю розцілував його щоки, залишаючи мокрі сліди поцілунків.

Коли відкрилися двері, його зустріла Дорін.

— Добрий вечір, — привітався. — Я до п. Ллойда.

— Прошу, — запитала вона. — Роздягайтеся. Тут можете повісити свого плаща.

З вітальні висунулася з люлькою голова, а потім трішки зігнуто в плечах тіло Антонового старознайомого.

— А-а! — протягнув Ллойд правицю. — Дякую, що не відмовив завітати.

Десь із кімнати донісся плач дитини. Антін зауважив, як господиня здригнулася, кинула Антонів плащ неохайно на вішак і заклопотано подалася в напрямку дитячого голосу.

— «Добра мати», — подумав Антін.

Помахом руки господар запросив його до вітальні, даючи першість гостеві.

— Сідай, як зручніше. Скоро твоя землячка нам заварить щось випити. Чай чи каву?

— Каву, — сказав Антін і сів на м'яку софу біля Кудлатого.

— Каву? — із здивуванням підвів густі брови господар. — Я завжди думав, і був певний, що росіяни ласі на чай.

— Може, п. Ллойд. Я особисто не знаю: в Росії не бував. Ті росіяни, яких мені доводилося зустрічати, були ласі лише на водку.

— Я водки не маю, — витіг із зубів люльку Ллойд. — Може віски?

— Не обов'язково.

— Я також вип'ю з тобою, — запевнив господар.

— У таким разі — можна. — згодився Антін.

Наливаючи чарочки, Ллойд продовжував почату тему:

— Наскільки я поінформований, Україна — частина Росії.

Антонові не сподобалася балачка на таку тему лише з тієї причини, що він не хотів збуджувати свої

почуття. Він мовчав. Гладив kota, щоб щонебудь робити, і мовчав. Ллойд подав йому чарку і сів навпроти нього у крісло.

— На здоров'я!

Обидва дотулилися устами до чарок, як вимагала англійська традиція, і поставили їх на столик перед ними. Ллойд глянув на Антона допитливо, немов чекав пояснення від нього на свою фразу. Зустрілися поглядами. Антін мимоволі усміхнувся. Його усмішка вийшла насмішливою, іронічною, образливою. Він зауважив це по обличчі господаря.

— Чи віддаль, по-вашому, п. Ллойд, має якебудь значення між відносинами двох народів?

— Я не розумію питання, — взявся за люльку Ллойд.

— Що я маю на увазі, — після короткої павзи почав пояснювати Антін, — Індія була вашою колонією багато-багато років. Але ж індійці ніколи не були англійцями.

— Я б не погодився із ідентичністю двох прикладів.

— Тоді, наприклад, візьмемо окуповану Францію в часи минулої війни. Окуповані французи не були ж німцями. Тому, що в цім випадку час окупації може бути — у вашім розумінні! — депидуючим фактором до певного зрозуміння речей; його можемо відкинути і погодитися, що у всіх названих прикладах спільний знаменник один: окупація. Навіть із цим ви не потребуєте згоджуватися — це є ваше право.

— Вона ж довготривала! — усміхнувся Ллойд.

— Правда. Також певна правда, що до певної міри через вас ми були неспроможними втримати незалежність. Все ж і перше, і друге не значать, що ми втратили почуття нашої національної незалежності і приналежності, як одиниці, мій англійський колего.

Також не думайте, що росіяни будуть спроможні відібрати від нас це почуття і з ним нашу традицію, нашу мову. Будьте певні, що вони не зроблять із нами так, як ви зробили з шотландцями.

— А це як? — з неудаваним зацікавленням усмінувся господар, Антонів «англійський колега».

— Ви ж у шотландців забрали все, лише залишили їх бідних у спідничках.

— Може тому, що вони незручні для англійців, — розсміявся Ллойд.

Узявся за чарку і додав:

— Хоч, треба погодитися, що багато англійців також, особливо дехто з аристократів, часом натягають шотландські спіднички.

Зайшла Дорін.

— Найменший вечеряє, — з гордістю поінформувала. — Що за дитина! — звернулася до Антона. — Як ангел!

— Хай сюди обоє зайдуть, — звернувся до дружини Ллойд. — Вони — земляки.

— То я сама малого нагодую.

З цими словами по-молодечому Дорін вискочила з вітальні. Ллойд почав прикурювати люльку. Антін спостерігав його рухи, підсилені байдужістю і сенсом цілеспрямованости.

— Ах, пробачте, — зупинив процедуру припалювання люльки. — Цигарку? — він відкрив шкатулку з цигарками і присунув ближче до Антона.

— Дякую.

Антін закурив.

— Я... тобто, мої колеги, цікаві знати, де поділася Марія Загранична.

— Я, мабуть, більше вас і ваших колег цікавлюся, — удавано зідхнув Антін.

— Наскільки мене поінформовано, ти був останнім, із ким її бачили. Здається, в Баварії, в Шонгау?

— Не заперечую, п. Ллойд.

— Називай мене «Джим».

— Крім приємних спогадів, вона для мене нічого не залишила. Навіть своєї адреси.

— Дивно . . . , — наче до себе промовив Джим.

— Мене одне лише цікавить . . . Джим, — Антін нахилився до нього, — чому ви і «ваші колеги», як ви висловилися, цікавитеся долею якоїсь дівчини, яку звали Марусею на ім'я?

— Її втримування у певній інституції коштувало американцям багато грошей. Ти ж знаєш!

— Ні, я не знаю. Мене дивує, що ви і «ваші колеги», сини зубожілого королівства, громадяни прославленої «держави добробуту», яка витрачає більше ніж заробляє, так журитеся марними витратами свого багатого дяді Сема.

Відчув, що задалеко заліз. Знав, що пересічний англієць не покаже свого реагування, хоч зробить певні висновки. Все ж таки, він відчув, що був «на чужій території», і якраз цей факт вимагав від нього більше ввічливості, як личило гостеві. Хотілося подякувати за гостинність, і тікати в своє непривітне бідненьке гніздечко.

Якраз у ту хвилину зайшла землячка. Він лише підвівся, але не зробив ні кроку. Проте Галя, після короткої зупинки, кинулася до нього з вигуком: «Антоне?!», і припала до його плеча.

— Звідкіля ТИ взявся?

Узялися за руки й дивилися одне на другого.

Роки змінили обох: вона округлила у повноцінну жінку; він — лише втратив більше волосся над чолом, і на щоках продовжилися зморшки.

— А як Степан?

— Не знаєш?

— Ні.

— Мав виладок. У копальні... Я сама, Антоне...
— нагнула голову.

— Сама? — чомусь не вірилось Антонові.

І як міг вірити? Знав: був чоловік, а тут — нема

— Направду — ні. Маю Антона.

— Якого Антона?

— Так сина назвали.

Немов на підказ суфлера, Дорін зайшла з малим дев'ятимісячним Антоном. «Як лялька!» — подумав Антін.

Простягнув руки до малого. Дитина відвернулася. Антонові стало обідно. Чому? А чому, думалося, він відвертався колись від Галі?

— Ти — сам? — перебила його думку Галя.

— Звичайно.

— Звичайно? А казали, що ти з якоюсь німкенею зійшовся. Не одружувався з нею?

— Не мав нагоди. Вона, як мені тепер здається, лише використала мене для втечі від своєї тьоті. Кілька тижнів поштурхала мене під боки «ауслендером», і потім поїхала з мурином шукати щастя в Америці.

— І таке буває. Чого ми стоїмо? Сідай, Антоне.

Антін сів на своє місце.

— Ви знаєтесь?! — аж тепер здивовано вигукнув Джім Ллойд. — Чи ти всіх українців знаєш? — засміявся він до Антона.

— Деяких, п. Ллойд.

— Ви собі поговоріть, — кинула Дорін, — а я положу малого і зроблю чай.

— Кави для нашого гостя, — сказав Джім. — Він не п'є чаю і, здається, не любить тих, для кого цей напиток став традиційним.

— Де ж ти пропадав? — звернулася Галя, не спускаючи очей з Антона.

— Ви маєте рацію, п. Ллойд. До певної міри. — А до Галі по-своєму: — Всюди, Галино. І ще собі місця не знайшов. І не знаю чи знайду.

— Знайдеш! — вона присіла біля нього.

Джим Ллойд зауважив, що він був зайвим. Ні Галя, ні Антін навіть не звернули уваги на його відхід: їм було приємно повернутися до спільного минулого, до свого. Так вони прогулялися до пізньої години.

* * *

Плаксива і надута субота продовжувала погоду п'ятниці. Про Лондон можна сказати: «Тут завжди йде дощ у суботу». А коли він не йде? Може тому, що в будні зайнятий працею — чищенням вікон і стін у «Ляснс» ресторані — Антін менше звертав уваги на погоду, а суботами та неділями, у свій час відпочинку, мав нагоду віч-на-віч зустрітися з погодою — монотонно-мокрою і холодно-пронизливою.

По дорозі до музею, коли йшов пішки від метро «Тотенгам Коурт Роуд», трохи навіть промок, і був радий заховатися від дощу між стінами масивної будівлі музею.

Хоч довелося чекати, «Орфографічний словник» йому знайшли. Він перевірів, — лише щоб бути певному, — рік випуску словничка, знайшов місце і сів на стілець поруч лисоголового, кирпатоносого мужчини.

— Не сідайте тут! — майже з криком, у яким звучала тривога, підвівся незнайомий.

— Чому? — Антін здивовано підвівся.

— Е... — зам'явся незнайомий і конвульсійно закліпав лівим оком. — Я — українець... Чи ви говорите по-польському, або по-російському?

Антонові хотілося сміятися із цілоти, фізичної і духової, кирпатого, лисого земляка, проте він стримав своє бажання і тихо відповів:

— По-українському.

— А! То ви — земляк? — як вітряк крилами, розвів руками незнайомий земляк. — Дуже-дуже приємно! — простягнув Антонові свою невелику з набряклими пальцями руку. — Я — професор Лапка!

Слово професор він звуково підкреслив червоною лінією.

— Антін, — відповів Антін і потиснув м'яку, як зі-в'яле яблуко, руку проф. Лапки.

Той конвульсійно закліпав оком, ласкаво усміхався і оглядав Антона з ніг до голови.

— Без титула?

— Якого?

— В музей, в цей музей, простаки не ходять.

— Я лише, — показав Антін маленький словничок, — хотів перевірити кілька слів.

— Розумно, розумно! Між нашими людьми — мало мовників. Все кваліфіковані спеціалісти по праву, політиці, економіці. А особливо по політиці! Майже всі магістри!

Він ще оглядав Антона. Люди такої вдачі часто трапляються: ото стоїть, говорить, як грамофон, і очима пронизує людину. Яке враження справив Антін своєю фізичною поставою в очах проф. Лапки, тяжко було зауважити ні в глибоких вузьких не розпізаного кольору очах професор, і на його тонких і занадто довгих вустах. Для пересічної тверезої людини він видався б звичайним молодим мужчиною понад тридцятку, незавітної фізичної будови середнього росту.

Проф. Лапка сів. Сів просто, неохайно, розгублено.

— А тепер мені можна? — звернувся до нього Антін, вказуючи на стілець.

— Ні-ні!

— Чому?

— На цьому стільці колись сидів Карл Маркс. На цьому місці він написав свій «Дас Капіталь»!

— Ну й що ж? Царство їм небесне, — засміявся Антін.

Проф. Лапка не zareагував ні на зміст Антонового речення, ні на його сміх. Він лише частіше закліпав лівим оком і поважно сказав:

— Тепер на цьому стільці сидить мій приятель, магістер Хвостик. Сідайте з цього боку.

Антін присів. Високо над ними по куполові бився густий і краплистий дощ. Антін витягнув свій записник і розкрив словник. Проф. Лапка засовався, оглянувся, і, нахилившись до Антона, прошепотів:

— Чи ви, земляче, знаєте магістра Хвостика?

— Ні.

— Невже?! Та він же, звичайно, мене не рахуючи, найкращий читач доповідей на імпрезах. Він і сьогодні тут мусить бути: готується до великої наукової доповіді. — По хвилинці продовжував: — Жалко, що не знаєте, — він навіть цмокнув тоненькими губами на знак розчарування. — Він трохи дивний! — професор нахилився ще ближче. — Він вірить, що у його тіло перевтілилася душа Наполеона. Я тоже вірю у перевтілення душ, .. але, .. щоб магістер Хвостик мав душу Наполеона..? Хай це лише буде між нами, — я навіть певний, що він не при собі!.. Але ж навіть, хай і на правду душа Наполеона перевтілилася у тіло магістра, бож перевтілення душ є доказаним фактом, — пригадую, один із наших великих філософів новочасних підтвердив цю теорію, — Наполеон же не був добрим полководцем! Хіба його можна зрівняти із великим Гарібальді?

Мовчанка проф. Лапки застала Антона щонебудь сказати, і він підтвердив:

— Ніколи!

— Я так і запримітив, що ви — мудрий чоловік! Хоч до професора ще далеко, але магістром можна величати.

По якійсь хвилині чи дві, роздушивши повільно і з прицмоком дитячу усмішку, він продовжував:

— Дивний, дивний наш магістер Хвостик! Ви знаєте, він колись проповідував, що він є намісник бога сонця. Навіть я раз на його сеансі був! Мудрий магістер! Так вміє колдувати і примовляти, що кілька жіночок молилися до нього, як до справжнього божка. Але то було колись... Тепер він вірить, що він **наш** Наполеон! Навіть вже розробив пляни на мапі, які території прилучить до Києва, хоч... — на цьому слові проф. Лапка закусив губу, оглянувся кругом себе, газартно закліпав оком, і далі: — хоч він вважає, і то із надмірною впертістю, що Львів мусів би бути центром його імперії. От бачите, який він дивний?! Він підтверджує свою думку тим, що Львів буде кращим духово-релігійним і політичним центром від Києва. Повірте мені, земляче, — проф. Лапка підніс свого пальця вертикально, немов у ритуалі стародавньої чи модерної присяги, — він багато в чім не погоджується із галицькими націоналістами. «Селепки, анальфабети», — каже. — «Терористів нам часом потрібно», — каже. — «І жиди мали свою терористичну »Іргун цвай леумі«. Але вони», — каже, — «зробили своє діло, здобули Ізраїль і відійшли в тінь. А ці через тридцять червня до влади, як циган на чужу грушу, лізуть». — Так він каже, але такий самий фанатик-католик, як і та братія революціонерів: хоче всю Україну покатоличити. Саме тому він із Львова хоче столицю зробити. Вчора мені хвалився, що в Рим до папи поїде. «Лише ми», — каже, — «можемо його вицофати з біди. Ось хай я свою імперію закріплю, наш край багатий, особливо», — каже, — «центральної землі, бо Галичина», — каже, — «бідна, як сицилійський

фармер, то ми всі довги за нього бідного Італії запла-
тимо, і святу столицю у золоті палаци перебудуємо
щоб легше нашим пан-отцям там дихалося». Я, зви-
чайно, з ним не погоджуюся, не тому, що в душі по-
чуття до жодного «опіуму народу» не маю, а тому, що
він із своїми послідовниками так далеко залізли, що,
правдоподібно, через них Україна буде без Галичини.
І ще одне, як у ньому може бути душа Наполеона, ко-
ли він такими ідеями шахрує? О, ні, його не срівняти-
ся з Гарібальді! Гарібальді — неперевершений! А як
ви, земляче, на це?

— Рація ваша.

Він здригнувся. Примружив вузькі очі, несамови-
то закліпав лівим оком і оглянувся.

— А! — підскаочив на ноги. — Магістер Хвостик! А
я щойно землякові хвалився, як мудро ви читаєте ре-
ферати. Знайомтесь.

Антін зустрів безфігурну масу в сірому зношеному
плащі, на комері якого вухами тулилася майже без-
волоса голова. Лише на потилиці і над вухами зали-
шилося чорне, як галка волосся. Із кольору шкіри
можна було припускати, що воно постійно фарбується.

— Я для вас, пане магістре, ваше місце зберігав.
Сідайте. Я тимчасом дістану книжки. А ви свої вже
маєте? Маєте.

Проф. Лапка залишив їх

— То ви вже мали нагоду заізнатися з професором?

— І то з великою присмістю, — сказав Антін і по-
вернувся до свого діла.

Йому хотілося швидше розібрати передані числів-
никами Марусині новини. Йому здалося, що новий
«сусід» коротшого язика має, бо, натягши великі «ма-
гістерські» окуляри, він впірнув у один із кількох
принесених томів якоїсь старинної енциклопедії. Він
помилився: магістер скинув окуляри, помахав ними

над книжкою, випустив зміж пальців і звернувся до Антона:

— Ви евентуально зрозуміли професора? Дивний? А ви знаєте, він вірить у перевтілення душ, і консеквентно вірить, що у нього перевтілилася душа нещасного Гарібальді! хе-хе... Гарібальді. Він навіть і не професор! Руханку вчив десь в школі... Західня школа і культура не то що там! Та ви евентуально самі про це довідаєтеся. А ви із яких околиць? Та це не важливо, основне, що молодий і ми зможемо вас до мудрости евентуально допровадити. Приходьте на МОЇ реферати. Взавтра також реферую! Цікава тема... Пан Лапка також пробує. Та де там! Культури вислову не має, а ще за Гарібальді чіпляється. Нам войовничих провідників типу Наполеона треба. Евентуально знайдеться наш Наполеон.

Антін підвівся.

— Пробачте, магістре Хвостик.

Відійшов подалі від нього і сів за словничок. Кілька хвилин пізніше він зрозумів із Марусиного листа таке:

«ПРИГІДЖАЙ ДО ТАШКЕНТУ ЧЕРЕЗ ПЕРСІЮ. У М. БАБАЛ КОНТАКТ РИБАЛКА АГМЕД АЛІ ДО КРАСНОВОДСЬКА. ПАШПОРТ У ФРАУ ГУБЕРТ».

Він довго ще сидів на стільці музею і думками блукав у минулому і майбутньому по цілому світі.

Вночі не спав.

Що робити? Залишитися на еміграції і далі чистити вікна по чужих ресторанах? Яка ціль еміграції? Напевно лише щоб популяризувати свою ідею визволення народу серед західнього світу і морально підтримувати поневолений народ. Ще жодна еміграція не спромоглася самотужки фізично допомогти у боротьбі за визволення. Цього не сталося в минулому, цього

не станеться тепер. Особливо тепер! У часі нової революції автоматизації, у часі, коли імперіялістичні сили розпоряджаються великими економічними ресурсами і мільйоновими арміями дешевої робочої сили, що працює для збільшення воєнного потенціалу. Еміграцію можуть лише ІЗ СВОЇМИ ЦІЛЯМИ використати ці сили. І треба було б бути безглуздом, щоб піти на таку вудочку. Бож заміна однієї окупації на другу не облегшить вільного розвою народу. Навіть якби така окупація була суто економічна. Політичної свободи народ не зможе досягнути без повного контролю над своєю економікою. Також політичні сили еміграції занадто слабенькі. Є багато «наполеонів» і «гарібальдів», але мізерне число політичних провідників із державницькими настановами. Одне лише було б добре для цілоти народу, щоб еміграція зуміла втримати традицію УНРеспубліки. Більше, правдоподібно, народ від еміграції нічого не вимагатиме.

Так, вирішив Антін, весь потенціал народу — у народі. Тому він мусить іти на виклик Марусі і, якщо вдасться добратися до неї, виконувати ту роботу, яку йому дадуть обставини.

Іти? Йому робилося чомусь страшно твердо рішитися. Здавалося, іншого виходу не було. Що ж про нього подумав Маруся, і всі такі, як Маруся.

Аж десь опівночі він таки вирішив: іти! Для цього потрібно відразу ж взятися за підготовку фізичного загартовування, ознайомлення з життям там. Із понеділка він почне використовувати Гайд Парк для ранкового бігу, дістане всі можливі советські журнали і газети, слухатиме передачі. За два-три місяці, якраз перед новим роком він мусить пробивати собі дорогу до невідомого і нового життя!

Не спалося.

За вікном стихало життя: щораз менше і менше проїжджали авта. Почувся гудок паротяга, йому пригадалася станція Сінельнікова.

Заснув.

Три місяці пізніше, в січні 195... р. о 7.45 ранку БОАС комета залишила женецьке литовище по маршруту: Істамбул-Тегеран.

Антін вмостився у м'якому кріслі, звільнившись із паска, і взявся переглядати «Фігаро». Новини його не цікавили, хоч їх було багато у формі коротких сенсацій та довгих статей. Думками він повернувся у своє минуле, немов з намаганням зробити підсумки прожитого.

Шеснадцятирічним юнаком залишив дому і рідних у 1943 м. З того часу він пройшов неабиякий життєвий університет. За той час він виріс, змужнів, навіть, — і на цій думці він усміхнувся, — набрався відваги.

Пригадалася Галя. Наївна, вона думала переконати Антона, щоби почати нове життя. Направду, він був би радий. Навіть по щиробатьківському заопікувався б малим Антоном. Але що його найбільше відкинуло від неї, — її згадка про гроші, які вона дістала, як відшкодування по смерті Степана.

«— Не журися, Антоне, — ще чує її слова, — я куплю хату і будемо жити під своєю дахівкою...»

Тих слів було досить для Антона, щоб більше з нею не зустрічатися. Хоч, принаймні, причина крилася у рішенні повернутися між своїх...

Подавали сніданок.

Антін не відчувався ще голодний, але вирішив «перекусити».

Хмари залишилися далеко під «ногами». Земля здалася маленькою в його уяві. Проте, великою, як космос, ціллю стелилася перед ним нова дорога.

«Прощайте всі, — подумав, — і земляки і чужинці...»

Через віконце дивився у далекій простір, де синіло рідне небо.

1965-66 рр.

„Я ВЕРНУСЬ“

Шумливий Дунай купається у місячному сяйві. Щасливий Дунай! Безтурботно тече своїм погнутим в долинах руслом далеко-далеко аж до рідного моря! А він? Одинокий, з розбитими думками, з холодною душею, переповненою по самі вінця безнадією, сидить на березі бурхливої ріки і губить свої думки у її позолоченому місяцем дзеркалі.

— Життя... Що таке життя? — усміхається до леготу вечірнього з їдкою ненавистю в кривій усмішці до дійсности життя.

Місяць немов би глузує з нього, з його безнадії. Холодний, блідий, самотній у чорній пустоті місяць...

Зовсім недавно його опанувала безнадія, зневір'я, неохота до життя. Зовсім недавно... А колись?.. Він пригадує собі такий самий вечір над Бугом... Тоді великий, рожевий, рідний місяць розсипав щасття золоте по теплій воді спокійного Бугу, золотив верби і осикори... Тоді свіжий вітрець, що грайливо вискакував ізза кущів лоз, навівав бажання щасливого життя у його молоді груди. Тоді Люба була закутана голубою косинкою, кінцем якої витирала заплакані очі. Він обійняв її, і косинка зсунулася на шию. Місяць позолотив Любині русяві локони, м'ягенькі, приємно-свіжі, дорогі. Він цілував їх. Він цілував її уста, шию і вогку від сліз Любину косинку. Він був щасливий, він був багатий. Але тоді йому хотілося більше простору, йому хотілося далеко в світ — широкий, незнаний, — за моря, за океани...

— Люба кохана...

Люба крізь сльози шепотіла:

— Коли на тебе чекати, Микола?

— Я зовсім нечікано прийду, — умовляв. — Я вернусь до тебе, голубко, і більше ніколи не покину.

Люба ще ближче тулилася до його плеча гарячим заплаканим личком і тремтінням свого тіла примушувала Миколу бути ще більше впевненим, надійним:

— Я обов'язково до тебе вернусь... Я скоро вернусь...

Вона вірила йому. Микола знав, хоч відчував її боязнь розлуки. Ще ближче тулилася до нього, і він цілував її уста, такі теплі, пекучі... Тоді так хотілося жити! Хотілося йти, бігти, летіти в світ, щоб колись знову повернутися до коханої Люби і нерозлучно жити до кінця...

Дунай хлюпоче, купає золоте місячне саяво у своїх хвилях, б'ється об-берег своїм холодним тілом, неначе намагається вискочити на берег, щоб проковтнути Миколину надію.

Він сам. За ним — недосяжне минуле за страшним муром, що ділить континент, перед ним — безнадійніть на розваллях покороної Європи. Куди йти? Що і де шукати? Та чарівна казка, що колись жар-птицею пурхала у його уяві, казка далеких світів за морями, за океанами змінилися на сірий силует безнадії. Чи тут, чи далі — все пахне холодною непривітною чужиною. Колишній романтицизм, що висловлювався словами «боротьба і кохання», загас, як остання іскра пожежу, і в душі зісталася смердюча пустота.

— Навіщо жити?

Підвівся.

Місяць розсміявся із його безпорядности. Микола наче відчув його глузування: опустився на зім'яту вологу траву.

Йому хотілося плакати. Кричати...

Що пригнічує його?

Живуть же таким самим життям (і навіть гіршим!)

тисячі таких самих, як він. Чи ж у їхніх серцях па-
нує така сама убивча безнадія? Чи лише він один по-
пав у її пастку? Напевно лише він... А коли так, то
навіщо жити? Хай і він помре так само безсоромно і
дико, як ті мільйони у сірих, синіх, чорних і зелених
шенелях, чи ті матері, старики і діти на розвалинах
своїх брудних завошивлених гнізд! Без нього одного
земля не змінить свого курсу — далі продовжувати-
ме свій рух через чорний німий простір серед мільяр-
дів далеких зір навколо свого володаря, пекучого
сонця; місяць і далі залишиться її вірним супутником,
німим свідком кохання і смерти; Дунай далі продов-
жуватиме свою путь до рідного моря; Люба далі че-
катиме... Може вона не чекає? І розумно зробить,
якщо не чекатиме!

— Не чекай! Не чекай...

Він не хоче жити! Він не хоче зустріти безнадійне
завтра!

Він хоче забути про все, що існує навкруги, — живе
і мертве...

Спішить. Скидає сорочку, розціпає пояс штанів.

«Хіба це обов'язково робити? — сміється. — Навіть
краще в одежі!»

Скинув.

Вода дуже холодна. Хвилі лижуть холодними
язиками обличчя.

Автоматично руки гребуть під себе воду. Тіло чомусь
не хоче опускатися на дно.

Регоче місяць. Влідо моргають зорі. Він не хоче
бачити їх! Закриває очі і ховає голову у хо-
лодній воді... Люба всміхається заплаканими очи-
ма. Голуба косинка зсунулася на шию і золотими ло-
конами грається теплий вітрець...

— «Коли на тебе чекати, Микола?»

— «Я зовсім нечікано прийду. Я вернусь до тебе і
більше ніколи не покину.»

— «Ні, ні! — кричить друга половина душі. — Не чекай! Я не повернуся! Я не хочу жити! Я втоплюся, щоб навіки залишити цей безнадійний світ, щоб не тинятися лишнім по чужих полях... Ось зараз хвилі холодного Дунаю сховають моє тіло і понесуть у рідне море...»

— «Миколо... — шепоче Люба. — Глянь на свого сина: бачиш як виріс він? Тяжко було, в землянці жили, недоїдали, але жили з надією, що ти до нас вернешся... Ти ж обіцяв!»

— «Я не хочу жити!»

— «Коли на тебе чекати, любий?» — Люба витирає свої очі кінчиком голувої косинки.

— «Я вернусь... Я вернусь!»

— «Я скоро до тебе прийду!» — кричить друга половина душі.

Холодними руками розсікає гарячі хвилі Дунаю, знеможений хапається за прибережний камінь.

— Я мушу вернутись, — прошепотів.

Сміється із своєї наївності. Підводить очі до блідого місяця і зразу ж опускає їх, наче засоромився перед свідком за свій нерозсудок.

Він холодного купелю із тілом відсвіжились думки і, вискочивши на берег, він побіг до своєї одежі.

Дунай при бересі піниться, а далі до середини зовсім повільний пливе і пливе, і десь далеко-далеко цілує Рідне Море. Микола всміхається до Дунаю, але думками він над Бугом, над яким великий, рожевий, рідний місяць гойдається між пухом хмар і розсипає золотом щасття по теплій спокійній воді, кучерявих вербах, трепетливих осикорах і Любиних русявих локонах, приємно-свіжих, м'ягеньких дорогих...

— Я вернусь, — шепоче Микола, заціпаючи останній гудзик зіжматой сорочки.

Донауверт.

28. 6. 1946 р.

В ОБОРОНІ ЖИТТЯ

По шибках сірого вікна скочувалися дощові краплини, як сльози по щоках скривдженої людини. І тільки людини! Їх так багато скривджених по всіх закутках старого континенту!

Часто приходилося бачити йому, як вони плачуть, і на переповнених вокзалах, і на опустілих розваллях міст і портів. Може саме тому тепер, коли підводить очі на заплакані шибки сірого вікна, йому ввижається висохлий образ людського обличчя, — сірого, змученого, наляканого, — по якому безупинно скапують сльози: кап-кап-кап... і десь зникають в сіру безнадійну безвість, лише сум-туга, немов відгомін падіння, просочуються в куточки скорченої душі та й душать її холодним дотиком... А за сірим обличчям танцює темна, як нічне осіннє небо, тінь якоїсь таємничої особи, що з таким старанням почистила холодні деталі пістоля! І тепер цей маленький, вичищений до разючого блиску, механізм без пострілу прогвинчує Андрієве тіло у найболючіших містях, і, досягши мозку, збуджує дивовижні, майже неможливі, уяви і припущення.

«Як попав в кишенью?»

А потім:

«Хто його всунув мені? З якою ціллю?»

І далі:

«Що робити?»

Але думки, які здається ніколи не мають ідеальної логіки, плутаються між собою, як довгі блискучі нитки і білі пухкі клубочки павутиння на віттях крисла-

тої яблуні при подиху легкого вітру із ароматом ранньої осені.

Лише сльози скапують по заплаканому стемнілому лиці, і своїм постійним капотінням: кап-кап-кап, кришать його думки на міради дрібних уривчастих фраз-картин без реального змісту.

Капотіння стає голоснішим і голоснішим. Воно заважає Андрієві сконцентрувати думки, воно перетворюється у розриви мін, потім снарядів і пізніше бомб. Він хапасться обома руками за голову і припадає до подушки, щоби не чути більше капання дощових сліз.

Помало все стихає. Він підводить очі до вікна. Тихо плачуть сірі шиби і сумно шарудить вітер.

«Хто мені всунув в кишеню цей убивчий механізм? Хто його почистив до такого разючого дзеркального блиску?»

Он він лежить на стільці: маленький, блискучий, холодний, страшний!

«Ні, він мені не потрібний. Викину його за вікно у голі мокрі куці...»

Підвівся і підійшов до пістоля. Пригнувся згорблено, щоб дати змогу тримтячим пальцям схопити маленьке блискуче тіло. Він не боїться взяти його у руку! Це ж людиною зроблена річ для простої цілі — стріляти.

Кого? На кого

«Може приятель Григорій порадить мені?»

З цією думкою він пожвавішав, звеселів.

«Чому ж я про це раніше не подумав?»

Раптова згадка про Григорія розіграла весь страх. Пожовклі стіни квадратної, майже голої, кімнати пояснювали у світлі тридцятиватної лампи. І навіть краплі почали скочуватися по дзеркальних шибках вікна райдужними самоцвітами. «Кап-кап-кап» набрало жвавішого ритму, і навіть здалося, що осінній

вітер за вікном вчепився за гілки живоплоту і весело гойдається, як пустлива дитина на гоїдалці.

Із трудністю Андрій відшукав у лівій кишені зіжматого піджака невеликий недокурок і, прикуривши його останнім сірником, приємно затягнувся їдким димом. Він зовсім зрівноважився в думках. Навіть пальці впевнено тримали цигарку.

Він мусить піти до Григорія. Григорій напевно розгадає таємницю цього маленького блискучого, навіть, — здалося — гарного механізма.

Усміхнувся.

... Дощ втихав. І від цього вітер наче починав гніватися: з більшою і холоднішою силою вискакував за вуглів будинків, перся вулицею понад блискучі леза трамвайної лінії, гудів в електричних дротах і, що для Андрія було найбільш обурливим, підвівав поли легенького пальто і свавільно добирався попід піджак і сорочку до спини. Черевики хляпали по дощовищі в калюжах і за короткий час Андрій відчув мокроту у лівому черевикові. Це заставило його думати про черевики, і на якусь коротку хвилину він забувся про свій світ заплутаних уяв, світ недоступний ні для кого і навіть непізнаний самим собою.

Так скоро, як пальці на обох ногах привикли до води, наче із під важкого каменя неясної, як ці мокрі вулиці, свідомости, почали стукатися до ближчих сфер його розуміння питання:

«Як попав у мою кишеню цей пістоль? Де?»

«Хто його почистив до такого різючого блиску?»

Часто так, — не лише тепер, — такі малі, здавалося б, дрібничкові речі турбують його розшматовану душевну цілість, вони викликають безліч різнотонних проте нестійких почуттів, а останні в свою чергу — уявлень, забарвлених різними дивовижними тонами і півтонами існуючих і неіснуючих хварб. І, як кінцевий результат мікрокосмічного процесу, гіперболічно

тої яблуні при подиху легкого вітру із ароматом ранньої осені.

Лише сльози скапують по заплаканому стемнілому лиці, і своїм постійним капотінням: кап-кап-кап, кришать його думки на міриади дрібних уривчастих фраз-картин без реального змісту.

Капотіння стає голоснішим і голоснішим. Воно заважає Андрієві сконцентрувати думки, воно перетворюється у розриви мін, потім снарядів і пізніше бомб. Він хапається обома руками за голову і припадає до подушки, щоби не чути більше капання дощових сліз.

Помало все стихає. Він підводить очі до вікна. Тихо плачуть сірі шиби і сумно шарудить вітер.

«Хто мені всунув в кишеню цей убивчий механізм? Хто його почистив до такого разючого дзеркального блиску?»

Он він лежить на стільці: маленький, блискучий, холодний, страшний!

«Ні, він мені не потрібний. Викину його за вікно у голі мокрі куці...»

Підвівся і підійшов до пістоля. Пригнувся згорблено, щоби дати змогу тримтячим пальцям схопити маленьке блискуче тіло. Він не боїться взяти його у руку! Це ж людиною зроблена річ для простої цілі — стріляти.

Кого? На кого

«Може приятель Григорій порадить мені?»

З цією думкою він пожвавішав, звеселів.

«Чому ж я про це раніше не подумав?»

Галтова згадка про Григорія розігнала весь страх. Пожовклі стіни квадратової, майже голої, кімнати пояснішали у світлі тридцятиватної лампи. І навіть краплі почали скочуватися по дзеркальних шибах вікна райдужними самоцвітами. «Кап-кап-кап» набрало жвавішого ритму, і навіть здалося, що осінній

вітер за вікном вчепився за гілки живоплоту і весело гойдається, як пустлива дитина на гоїдалці.

Із трудністю Андрій відшукав у лівій кишені зіжматого піджака невеликий недокурок і, прикуривши його останнім сірником, приємно затагнувся їдким димом. Він зовсім зрівноважився в думках. Навіть пальці впевнено тримали цигарку.

Він мусить піти до Григорія. Григорій напевно розгадає таємницю цього маленького блискучого, навіть, — здалося — гарного механізма

Усміхнувся.

... Дощ втихав. І від цього вітер наче починав гніватися: з більшою і холоднішою силою вискакував за вуглив будинків, перся вулицею понад блискучі леза трамвайної лінії, гудів в електричних дротах і, що для Андрія було найбільш обурливим, підвівав поли легенького пальто і свавільно добирався попід піджак і сорочку до спини. Черевики хляпали по дощовиці в калюжах і за короткий час Андрій відчув мокроту у лівому черевикові. Це заставило його думати про черевики, і на якусь коротку хвилину він забувся про свій світ заплутаних уяв, світ недоступний ні для кого і навіть непізнаний самим собою.

Так скоро, як пальці на обох ногах привикли до води, наче із під важкого каменя неясної, як ці мокрі вулиці, свідомости, почали стукатися до ближчих сфер його розуміння питання:

«Як попав у мою кишеню цей пістоль? Де?»

«Хто його почистив до такого разючого блиску?»

Часто так, — не лише тепер, — такі малі, здавалося б, дрібничкові речі турбують його розшматовану душевну цілість, вони викликають безліч різнотонних проте нестійких почуттів, а останні в свою чергу — уявлень, забарвлених різними дивовижними тонами і півтонами існуючих і неіснуючих хварб. І, як кінцевий результат мікрокосмічного процесу, гіперболічно

перебільшені уявлення викликають страх. Страх від чогось невідомого, що правдоподібно шугає страшною потворою за спиною, що може кожної хвилини вискочити на нього із наступного провулка і важкою рукою розчавити його істоту, як гусениця танка роздавлює черв'яка.

Захеканий, він підбіг до дверей. На глухий стук кулаком у дубові двері, п'ятьма відповіла мовчанкою... В ній б'ються обезкрилені уривчасті крики думок, відбиваються відгомоном в глухому кутку душі і заставляють руку знову застукати.

Мовчанка...

Натиснув на клямку. Відчинив двері і під їх голосний скрип зайшов в вітальню.

— Григорій!

Тихо.

Ввімкнув світло. Воно залило кімнату і показало Андрієві порожнечу. В спальні теж Григорія не було: доладу застелене ліжко. На ньому порозкидані неохайно газети і журнали, і листочки квадратного хвормату білого паперу, якого напевно Григорій уживав для нотатків. На столі те саме: хаотично розкидані книжки і папери. Між ними щось блиснуло і, підійшовши ближче, Андрій завважив маленький жовтенький із сірою тупою головкою набій...

«Чи підійде до пістоля?»

Хвіранки не заслонені. Заслонив. Тепер можна попробувати. Витягнув з кишені маленький блискучий механізм...

Ах!

Навіщо його хтось (і хто?) вичистив до такого некучого блиску?

Боїться держати в руці. Маленький — страшний. Призначений для однієї ціллі: відбирати в людини життя...

На всіх набоях те саме число: 6,75. І на цьому, якого знайшов на столі, такий самий витиск числа — 6,75. Невже його і Григорієва кімнати ховають ту саму таємницю? Чорні блискучі очі вп'ялися в образ Григорієвого фотопортрета, наче бажають вчитати в ньому суть цієї таємниці. Usta образу усміхаються, наче глузують з Андрієвої безпорадності. Усміх цей лякає його. Лякає його все навкруги: і розкидані папери, і давно декоровані стіни... Він мусить утекти звідсілля! Куди? Може лише власний куточок, постіль і сон розженуть лякливі думки?

Гасне світло.

Скриплять важкі дубові двері.

Шарудять черевики по східцях.

Знову мокра вулиця і холодний пронизливий вітер.

Він біжить, щоби швидше сховатися між стінами своєї кімнати! А там? Пожовклі стіни, заплакане вікно, а по ньому, як по змученому обличчі людини, скапують краплі-сльози: кап-кап-кап, і зникають десь в безвісті, в безнадії, лише сум-туга, володар маленького царства, навислою важкотою масою, здавлюють м'язи, стискають до болю легені.

Але він біжить — не зупиняється! Там призначено йому покірно піддатися на поталу своїх думок!

Руки не знаходять місця і права знову заскакує в кишеню. При дотику пальцями до холодної маси здригається кожна частинка тіла, наче облита гарячим маслом.

Він тоже механізм: ноги ритмічно ляпають по дощовиці, прискіпшеним стуком калатає серце... Але так далеко не побіжить — відчуває обезсилення. Ось-ось, ще недалеко: ще один провулок і кінчатиметься його дорога. Навіть цих останніх кілька метрів для нього здалися недосяжними, і він зупинив свій біг.

Коло порога став, щоб віддихнутися. Добре, що досяг мету. А тепер? Він і другий «він», що ввесь час

наслідує його, що допитується і не дістає відповіді, разом втілені в одному тілі, змученому, обважнілому.

У вікні світилося. Напевно сам забувся виключити світло. Поспішно, з якоюсь невимовною радістю, відімкнув двері, і, заскочивши в кімнату, занімів.

За Андрієвим маленьким столиком сидить мужчина. Худе лице не знайоме. Він мабуть читав, чекаючи... На кого?

«Напевно на мене» — думас Андрій.

Незнайомий мовчить. Сидить, як сидів, і пронизливим поглядом запалих очей дивиться на Андрія. По зморшках його вимученого лица проскочила тінь здивування, непевності. Андрієві на хвилинку здалося, що по змученому лиці незнайомого, як по тусклому вікні, от-от покотяться краплини і впадуть на сторінки розкритої книги перед ним.

Незнайомий усміхнувся нещиро і рішуче підвівся.

— Я до вас... п. полковнику? — неначе із запитом сам до себе незнайомий сказав. Його хриплий голос вискочив рече із самого дна горла, і конвульсійне дрижання щелепів піддало йому вібрації немюзичного тону.

— Ви помиляєтеся: я — не полковник. Ще молодий на полковника, — додав винувато.

— При мені не заховуйтеся: я знаю.

З цими словами незнайомий засунув руку в кишеню.

Андрієві стало смішно. Він усміхнувся, але все в середині його тіла голосно сміялося: «полковник!»

— Я знаю вас давно, — продовжував незнайомий. — Правда, ви мало змінилися за останніх двадцять років. Ви зовсім не змінилися.

Після короткої мовчанки він продовжував:

— Видно, вам добре поводилося, що ви так зберегли свою молодість.

— Я вас зовсім не знаю.

— Сідайте. Я пригадаю.

В його голосі відчувся тон наказу. Андрій стояв.

Разом із рухом плечей в незнайомого зтяглися густі брови і, наче після хвилини довгого і важкого вагання, він витягнув із кишені коробочку подібну до папіросної. Усміхнувся і вперше Андрій завважив металевого зуба.

— Я прийшов за порахунком...

— Порахунком? — вискочило з Андрієвих уст.

— Прошу не перебивати. Так, порахунком! — і після короткої павзи незнайомий додавив: — п. полковнику.

Слово «пане» він вимовив з притиском, і у тоні відчувалося презирство до цього слова.

— Бачиш, — він перейшов на ти, — це є простенький механізм. Це є свого роду невеличкий металевий циліндр наповнений стиснутим до кількох атмосфер повітрям. У верхній частині його, — він продовжував, — є тоненька цівка, у якій вкладена мініатюрна отруйлива стріла. Досить лише притиснути цю частину коробки, і стріла беззвучно вилітає під великим тиском. Від отрути, — здається ціаніду, смерть раптова. Так, що не треба турбуватися, пане полковнику: все триватиме не більше кількох секунд.

Незнайомий усміхнувся. Його очі кололи Андрія. Вони болісно страшні у запалих ямках на змученому лиці.

Андрієва рука інстинктивно влізла в кишеню. Незнайомий провів її очима, але мовчав, наче чекав на відповідь.

Холодне тіло пістоля здалося теплим і приемним, коли Андрій обхопив його в долоні. Він не витягав з кишені: без уміння і привички направив паралельно з долівкою і притиснув за курок.

Бачив, як скривилося худе обличчя, бачив, як здригнулася рука і коробка виповзла з пальців, вправ-

ши на розгорнуту книжку, бачив, як стратилась в ногах сила і незнайомий, на хвилинку згорбившись, присів на стілець. Якийсь короткий час його очі дивилися на Андрія. В них Андрій савважив проблиск ненависти і болю. Але найбільше болю... Потім вони закрилися в темних ямах і голова важко впала на стіл. В Андрієвих вухах дзвеніло від голосного пострілу, і він не чув, як Григорій говорив:

Я надіявся на тебе, друже. Я знав — ти не схибиш.

— Ні, ні!.. Я не забив його!.. Я не мусів... — простогнав хриплим голосом. — Може він живий? Хто він?

Григорій підійшов до незнайомого, взяв його руку в свою і після короткої мовчанки сказав наче до себе:

— Неживий.

— Навіщо ж я..?

— Щоб зберегти життя полковника. Я слідкував за ним.

Андрій витягнув з простріленої кишені маленький пістоль. Його пальці тремтіли, і маленький блискучий механізм дригонів, як від холоду маленьке живе створіння.

— Хто його вичистив до такого лякливого блиску?

— Я. — Григорій поклав руку на тремтяче плече Андрія і притиснув його до себе, наче бажав витиснути безпорядність з Андрієвого тіла.

Андрій не відчував його руки. Його очі наповнилися краплями сліз і через них він бачив, як вичищений метал вигравав різнобарвними самоцвітами у тусклому світлі тридцятиватової лампи.

— Я знав, — ти не схибиш, — говорив Григорій.

У відповідь йому, неначе замість Андрія, у якого не вистачало слів на розмову, забив по шибах мокрий вітер, і по них покотилися краплини-сльози, як сльози по щоках скривдженої людини. Їх падіння на під-

віконник — кап-кап-кап — глухим стуком розноситься між квадративими стінами кімнати і разом з вітром за вікном зникає десь в мокрій темноті, як в безнадії Андрієвої розбитої душі...

Донауверт.
4. 6. 1948 р.

ЗА СИНОМ

Ніч дрімає за вікном. Ніч спить. Вона, — цариця свого часу, — приспала все на землі.

Лише не спить старенька мати. В своїй убогій, обшарпаній хатині, що присіла над яром край села, сидить самотна на ослоні й дивиться через маленьку шибку запліснявілого вікна в холодну темряву ночі.

Може сьогодні повернеться її самотний коханий синок?

Пішов і не хоче вертатись.

Покинув її самотно, стару, безпомічну.

Осиротив...

Не сміявся, як відходив. А сонце так ясно гріло тоді, наче глузувало з бідних матері і сина, як вони плакали, розстаючись.

Він пішов: забрали його...

І вже два роки отак вона просиджує при вікні, думає: застукає. А його нема. Серце корчиться з плачу; очі сухі: давно вже висохли на них сльози, і тільки холодна роса, коли виходить досвітками далеко в поле за могили, зрошує їх.

— Може сьогодні до мене прийде? — питається болячку дрімливу темряву.

На шепіт пересохлих тремтячих уст ніч відповідає мовчанням.

Чому ніхто не скаже їй: «Він ніколи не повернеться! Він залишився на полі битви поруч тисяч таких самих, як він... І нікому було загорнути його у сиру землю, хоч знайшлися такі, що стягнули з нього подерті чоботи і завошивлену сіру шинелю... Даремно

плекаєш надію на його повернення! Він лежить в рові: хтось вкотив його тіло туди і прикрив неохайно землею... Він не прийде, не прийде ніколи!»

— Ти прийдеш, мій дорогенький синочку, — шепочуть пересохлі тремтячі уста. — Ти ж казав, що повернешся, коли зацвітуть волошки небесним цвітом... Вже два рази відсміялася весна, вже два рази відивіли волошки — тебе ще й досі нема...

— Сину любий... Я відчиню двері навстіж, я привітаю тебе якнайтепліше... Повернись до мене. Прошу повернись...

Він не йде.

Ніч дрімає. Ніч спить непробудним сном. Яка довга ніч! Коли вже світанок вип'є страшну холодну темноту?

Він не йде...

Мати не відчуває затерплого до болю тіла, не знає нічого, лише знає, що її єдиний коханий синок вже йде... Усміхається, довгими пальцями правої руки розчісує неслухляне волосся, яке час від-часу зсувається на високе чоло золотистою китицею... Голубі, як весняне небо, очі наповнені сльозами радості... Простягає до матері омужнілі руки...

— Сину!

— «Сину...» — таким самим охриплим голосом відповідає темрява із сирих кутків хати.

Він не йде...

Його немає...

Здається, що її старе тіло вже вибилося із сили в чеканні. Вона мусить встати і йти шукати свого синочка.

— Де?

Всюди! Там далеко в полі за селом, за могилою, де розходиться шлях. Мабуть там він стоїть утомлений, голодний, маючи більше сили дійти до села, до хати, до своєї матусі.

Спішить. Спішить зустріти його. І байдуже, що бо-сі ноги калічаться об сухе груддя! Вона спішить: там за могилою, де розходиться шлях, недалеко від темного ліска, під яким недавно поставили у рядочки березові хрести прикриті темними погнутими шоломами, там дорогенький її синочок стомлений, голодний, безсилий...

Ніч нависла чорним демоном і спить, обнявши землю таємничими холодними пальцями. Лише мати не спить: розбиває стомленими грудьми нічну тишу — біжить за село, за могилу за своєю єдиною дитиною, за сином...

— Сину! — стогне її голос в пересохлих устах. — Сину дорогий...

Руки простягає, готова схопити в обійми, притиснути до втомленого серця.

Його нема...

Він ще не йде ...

Скиглить душа, ридає серце і тяжко стогне нічна темнота.

Немає сина, немає сонця, яке оживило б її стомлене тіло, обігріло холодну, обкутану чорною плахтою безнадії, душу.

— Сину, — просить, — йди до мене... йди...

Біжить і біжить. Від неспинного бігу тисне в горлі, коле лезами гострих ножів у грудях, калатає й дзвенить глухими різдв'яними дзвонами в вухах.

Могила вже далеко зісталася позаду неї. Розходиться шлях.

Тут! Тут її син — стомлений, голодний, безсилий...

Тут! Тут її єдина кохана дитина...

Засльозені запалі очі блукають в темряві: шукають сина, шукають надію...

Ось він іде! Усміхається. Довгими пальцями правої руки розчісує наслухляне волосся, яке час-від-часу

зсувається на високе засмагле чоло золотистою китцею.

— Сину!.. Голубчику милий... Я на тебе два роки чекала, недосипала ночей, виглядаючи тебе тут біля цієї могили. Ти прийшов — не забувся про свою бідну стареньку матір. . Підступи ближче до мене, хай я на тебе гляну із близька. Я ще маю твою вишиту сорочку для тебе... Пробач мені, що твоєю з голубого сатину я проміняла за бурячки... Я знаю — ти її дуже любив. Я не мала нічого їсти: — знаю, ти пробачиш мені... А вишиту я зберегла для тебе. Чистенька і попросована.. Іди ближче до мене, любий!..

Що це?

Він цурається її, своєї матері? Тікає від неї?

— Сину?..

Вона невилі бігти за сином. Вона невилі здогнати його.

— Сину... — тупиться грудьми до холодної землі. — Я ж на тебе чекала, мій соколе, не досипала ночей... чекала...

Земля крижано-холодна. Ніч холодна звисає над нею чорним демоном.

Скиглить душа, ридає серце, корчиться обезсилене тіло.

— Сину, сину! — роздирає глуху темноту ночі хриплий голос старенької матері, і його відголос затихає десь далеко під лісом, поміж рядочками березових хрестів, прикритих погнутими шоломами.

— Сину... сину... — шепоче.

— Сину!... безслізно кричить і покірно тупиться до холодної землі.

Ніч дремає. Ніч спить. Вона, — цариця свого часу, — приспала все на землі.

Приспала все...

Приспала безнадією розбите життя і залізла чорним
холодним демоном в заповкле серце.

...Пішла за сином...

5. 6. 1948 р.

Мюнхен-Донауверт.

S. O. S.

Вже не падає сніг, вже не б'ються пухкі сніжинки в його почорніле від вітру обличчя, лише мороз, що із впертістю добрався крізь діри старої заяложеної фуфайки, жалить гадючими язиками змучене тіло. Лише десь на самому споді втомленої душі жевріє огник тепла, його надія, але тут, у диких карельських лісах, вона невсилі боротися із жорстокою стихією природи. Втомлено, краєчком вогняного язичка вона дотуляється до перемерзлого тіла, а мороз ще більше напружує свої сили, щоб здолати її, задавити в холодних пазурах, — тисне зо всіх боків, хапається переможно за кістки, добирається до споду вимученої душі...

Червоне сонце, прокотившись по верхах стрімких ялин, сховалося за їхні сонні силуети і тепер багрянить біду блакить полярного неба; а там далеко на північному заході, в той бік, де стелиться поле снігу, під яким спочивають грубезні пні, білі пухкі хмари з кривавими хребтами сунуть сюди і здається Артемові, що лише вони є справжнім ворогом його життя, бо вони, — ось як тільки насунуть на нього, — обгорнуть в біле простирано і задавлять, як яструб курчатко. Хай давлять! Артемові не страшна смерть! Він сміється беззубими яснами їм — хмарам з кривавими хребтами. А вони пливуть і пливуть, підбиваючись ще вище і вище зпонад Топозера, що вдалині сіріє, покрите льодом і снігом.

Груба колода, що вперлася в його здерев'янілі коліна, поважно простяглася на білій постелі, готова до

відправи до берега озера, а потім, як розтане лід, річками до портів... і потім далеко-далеко... може до британських портів. Хоч для Артема це не є важливим. Найважливіше, щоб в тих портах побачили його прохання помочі — цих три літери видовбаних в корі — S. O. S — без крапки вкінці...

Таки крапку мусить поставити!

Руки не хочуть працювати. Пальці шукають тепло-го місця — лізуть за пояс штанів і там не знаходять теплоти; ноги згинаються в колінах, наче на плечі бсівся багатотонний великан, і він сідає під грубу колоду. Так гарно, так приємно!

Мороз втік від нього. Мабуть полетів у ліс шукати свою сестру-метелицю, а може усівся на гіллях сосон і ялин, щоб послухати перегуків заснулих глухарів. Тільки хмари... вони, обкривавлене страхіття, повзуть і повзуть до нього, щоб задавити... Теплий вогник надії цілує лоскотливим язичком беззубі ясна, на яких пустотою залишився слід цинги, і йому на якусь коротку мить стало легко-легко... Хочеться встати і додобати крапку в кінці «S. O. S» таку велику, щоб кожен запримітив, прочитав і прийшов на поміч. Для нього особисто помочі не потрібно: йому зовсім весело! Мороз утік від нього, навіть голод вже не відчувається... Та й снігу кругом нього вже нема... він йде суголовками рідного поля, теплого, соковитого, з дружиною і діточками, вдихає на повні груди запашне степове повітря, переповнене ароматом польового полину і доспіваючого збіжжя. А дітки, бач, як повиростали! Русоголові, по батьковій пішли... Ануся побігла в жито, щоби назбирати синеньких волошків... Василько і пустувати перестав: тримається за батькову руку... заскучав...

В очах блиснула сльоза і наче від дотику до холодного повітря, здригнулася, скотилася до перенісся і застигла в волосинах неоголеного обличчя.

Він знову згадав про крапку. Так... треба кінчити... лише він не в силі підвестися... Очі знову зустрілися з кровохребетними хмарами, що чимраз ближче і ближче підпливають до нього. Ось вони вже спустилися до нього і кров'яною хвилею вдарили в лице. Від гарячого удару він здригнувся, більше зігнувся, наче в намаганні підсунутися під тіло ялини, але, вже стративши останній огник надії, закрив стомлені очі.

Його вже не лякали обкривавлені хмари...

■

— Убрать! — голос арапа роздирає холодну тишу.

Дві зігнуті постаті тягнуть за ноги замерзлого трупа вирубом дикої Карелії. Темно-червоними тіннями блищать у їхніх запалих очах вогники, відбитки закривавлених хмар, що повзуть, повзуть і повзуть щоби закутати все навкруги — і недокінчений «S. O. S», і борозну в снігові, прокладену замерзлим тілом, і ополонку в Топозері, в яку Артемово тіло вкинули вони...

Ньюґейтстріт.

17-X-1948 р.

НОВОЮ ДОРОГОЮ

Самітна Галочка сиділа на лавці в глухому кутку Гайдпарку, думала про степ, широкий степ херсонський, міряний босими дитячими ногами давно-давно колись. І чомусь у її уяву лізла картина не лише степу, а й сухого бур'яну, який вона із товаришами збирала на кучу багаття. Він димів. З очей аж сльози виходили від того диму! Тоді збирали бараболю в степу. Діти помагали. Помагали... Вони пекли бараболю... А яка бараболя в степу смачна! Розсипається в роті... Галочка зявляє якою вона тоді була: не слухняна, криклива.

Від спогадів веселіше стало. Жалко, — це було давно-давно. Тепер, у хвилини безнадії, так хочеться походити суголовками безмежного степу, покупатися в теплоті гарячого сонця, побачити, як цвітуть волюшки і червоні маки між житами, відчути приємний запах чебрецю, ромашок і польового полину... Так хочеться!

Яка зрадлива доля! Закинула її далеко від рідного степу, рідного села і рідних людей... І тут не знаходить ні розваги, ні радості, ні спокою душі. Стиснулося серце, степовою чайкою заквилила душа, в сльозах купаються карі оченята.

Не чула, як шугав по верхів'ях старих кленів і дубів розбриканий жовтневий вітер, як зіскакував на землю, щоб немов поцілувати її вологими невидимими устами, як грався із жовтим листтям, як розчісував її чорне волосся. Лише чиясь повільна хода стриво-

жила її: підвела заплакані очі і зустрілася з сірими очима незнайомого чоловіка, стрункого, високого, повільного.

Затремтіла безпорадністю, і розовим цвітом зайнялося лице.

Витерла сні.

Він завважив її безпорадність:

— Може хтось образив вас?

Від рідної мови вона звеселилася. Все звеселилося: вітер заспівав на рідний лейтмотив, сухі листочки на траві вбралися в гарячий золотий колір, і навіть шум авт та автобусів набрав якогось рідного, близького звуку.

— Я?.. Ні. Це — так...

— Знаю.

Підвела очі:

— Знаєте?

— При спогадах про рідне, дороге людина часом плаче.

— Як ви знаєте?

— Хіба у мене інакша доля? Я теж часом плачу?

— Плачете? — здивувалась.

Він усміхнувся:

— Я ж — людина. Чоловік теж має серце. Колись часто плакав. Тепер... — він зупинився на хвилину, наче намагався підібрати відповідні слова. — Тепер не плачу: наче відчуваю, що скоро все зміниться... Може повернуся в рідну землю — не знаю...

— Скоро?

Голочка наче зраділа, діставши бажаний подарунок. Встала.

— Кажете — скоро?

— Надія так підказує. Надія — великий чоловік.

— А моя надія залишила мене. На її місце прийшла плаксива безнадія...

— Відігнати її! Я колись теж був у її полоні — відігнав. Тепер зовсім добре.

В його очах сміялась впевненість. Галочці так хотілося дотулитись до його руки, щоб зачерпнути хоч дрібку радості. Та він не наближався до неї. Стояв, усміхався.

Галочку щось турбувало.

— Як вас звать? — несміливо запиталась. — Мене — Галиною, — після короткої павзи додала.

— Григорій, — він усміхнувся привітно, тепло.

— Мого батька таке саме ім'я... Вже нема його... Ще в тридцять восьмому на Сибірі помер. — Засмутилася.

Григорій не знав, як розвеселити її. Присів на лавку. Галочка сіла біля нього.

Мовчали.

Григорій взяв її маленьку ручку в свої шорсткі долоні.

— Минулого не можна повернути.

— Ні.

— Тому минулим неварто завжди жити. Треба творити життя.

Галочці хотілося слухати його, коли він говорив. Коли мовчав — прихилитися голівкою до його грудей і вслухатися в биття серця, що в огні надії ритмічно вистукує життя. Їй хотілося обхопити його маленькими руками за омужнілу шию і, притулившись устами до уст, пити життя, пити чар впевненості, надії. Соромно стало від таких думок. А думки, наче всупереч її бажань, заставляли її сказати: «Я люблю вас, як батька. Я кохаю вас, як мужчину...»

Не знала, чи він розумів її думки. Він усміхався. Їй здалося, що він сміється із її безнадії, наївності дівочої, безпорадності... «Треба творити життя!» — відголосом звучали його слова. Творити життя? Як може ВСНА творити життя? Вона привикла підкоря-

тися примхам життя і цієї привички невисилі змі-
нити...

— Творити життя! — Галочка голосно засміялася.
— Хто може творити життя у цьому світі хаосу і не-
правди? Мені здається, що я, може ви також, вики-
нута за борт життя і, будучи самотньою живу життям
своїх мрій і уяв. Це уявлюване життя приводить кі-
нець-кінцем до песимізму, глибокої зневіри у життя...

Григорій усміхався.

— О, ви — чоловік! Чоловік має силу волі: від
не піддається зневірі. Він — великий оптиміст! І це
мабуть заставляє його стати ідеалістом, далеким від
дійсності життя. Чи я помиляюся?.. Я вас, Григорію,
не знаю... Я хотіла б знати...

— Невже? Мої думки?

— Чому ні?

Він витягнув із кишені кілька аркушів списаного
паперу.

— Прошу, візьміть. Я про себе дещо записав...

Григорій підвівся.

— Я мушу йти, — сказав пробачливо.

— Працюєте?

— Так. В готелі.

— Коли ви вільні?

— Я мало маю вільного часу.

— Якщо маєте колинебудь хвилинку — в кіно ра-
зов можна було б піти. Або на танці?

— Я не танцюю... Пробачте, але я справді мушу
спішити. Допобачення.

— Коли ж побачимося? — наївно допитувалася
Галочка.

— Ніколи.

Він схопив її руку, міцно потис, і, кинувши «До по-
бачення, землячко», пішов.

Галочці хотілося плакати.

Розбриканий вологий вітер бився між віттями старих кленів і обтрушував останнє листя.

Вона довго ще блукала по парку. Вже утих вітер і між деревами збирався туман. Поки вийшла із парку туман вже закутав усе навкруги.

Думала про Григорія. І чим більше думала, тим більше він ставав для неї дивним, незрозумілим. І як може вона розуміти його після однієї коротенької зустрічі? Хіба мало на світі дивних людей? Хіба мало на еміграції дивних земляків? Хіба мало вона бачила таких? І тут у цьому ж парку? Хіба той валієць не дивний, що щосереді стає на дерев'яну коробку і без присутності слухачів виголошує кількагодинні промови? Чи той постійний «мешканець» Гайдпарку, що завжди розмовляє із своїм черевиком? Чи та жінка, що годує із пляшки, перевиває пелюшками і клопітливо по-материнському навчає ляльку? А скільки їх таких! Але Григорій не є такий. Він не може бути таким. Він не мусить бути таким!

З такими думками вона зайшла в свою квартиру і, навіть не скинувши з плечей сіренького осіннього пальто, всілась зручно на софу і почала читати записки Григорія:

«О, Григорію! Ти хвалишся своїм оптимізмом? Ти хвалишся незламною силою віри в справедливу прийдешність? Ти намагаєшся впізнати людину: шукаєш шлях до її душі, бо тобі здається, що там захований скарб правди і добра? Давно ти став на таку дорогу, як тобі здається, дорогу здорового гуманітарного оптимізму? Чи ти забувся про той момент твого життя, коли ти брався за пістоля, щоби віддати себе вічному забуттю?

Такі питання ставить мені друге моє Я, а я сміюся з нього:

— Говори, говори! Ще раз нагадує пережити. Смійся із мене! То все минуле — тепер я інший. Я минулим не хочу жити так що не нагадує його мені.

Буду нагадувати, — каже Я. — Про себе завжди нагадуватиму тобі, бо все минуле — це є Я. Пам'ятаєш...

О, замовчи! Не пригадує мені колишнього, наївного, дитячого! — прошу себе.

Воно, те маленьке, велике Я, не мовчить, завжди нагадує мені моє минуле, і як я не намагаюся його втихомирити, воно говорить:

— Ти стояв тоді на роздоріжжі. Куди йти? Що і де шукати? Всюди — пуста. В душі не знаходив нічого. В Європі крім руїн не бачив нічого. В серцях тих людей, що збудували силу Райху і перетворили її в купу зігнілого сміття, ти не бачив людяности. І ти добивався правди? Де? в тих серцях Чи між попелом згорілих в крематоріях сердець? Чи в серцях переможців? Де шукати її? «*Omicus Plato, scđ magis amica veritus*» — нагадував слова Арістотеля і записував в своєму щоденнику: «Дрімає світ в бурхливій безнадії (твій світ! Твоя душа, що із втраченою батьківщини, втратила надію в майбутнє, надію в правду!); кровавляться народи в шуканні правди — чистої людської правди (чи взагалі існує «чиста правда»? І що ти розумієш під поняттям «чиста правда?»). Відна людина! Не знає, що із її народженням емирає її правда! Справедливість — і ця ховається далеко від людини і даремно тратяться зусилля віднайти її. Але надіймося (підбадьорував себе всупереч своєї віри!) може все ж таки справедливість досягнемо, коли від чистої правди людина дуже далека». Так. Ти мав тоді крихітку надії в осягнення справедливости. Але рік, чи що, перед тим, коли ти не думав про правду, справедливість, коли ти жив інстинктивним життям своєї істоти, твоя надія, як амазонка жит-

терадісна і відважна, завжди була тобі нерозлучним товаришем! Так, це було тоді коли Марусині веселі оченята тягнули тебе до неї, до життя! Ти тоді співав. Ввесь імпульс твого життя тоді набрав веселого живого ритму і під той ритм ти говорив і думав поетично. То був коротенький вік твого юнацтва, романтичної молодости тіла і духа, хвилина життя людського, простого. Здається, тобі такого життя не вистачало і ти вирішив залишити веселі оченята, тремтячі руки, що обіймали твою шию, вогкі теплі уста, що цілували твої і шепотіли з соромливою ніжністю про кохання. Покинув ти кохання... Що для тебе воно? Нічого в порівнянні з вищою любов'ю до батьківщини і твого бога. Так, твого бога, бо можливо ти був одним, що уявляв людину богом! Яка нікчемна утопія! Для тебе в той час це була істина істин. Ти ж мав надію відшукати правду і шлях до досягнення цієї правди, що тобі здавалося, простягався через серця людські... Пам'ятаєш весну сорок восьмого, коли ти жив у світлі цієї витвореної тобою ідеї? Після довгих вагань ти вирішив поділитися своїми думками із Федором Васильовичем... Тоді був гарний весняний ранок! Ранок із позолоченими Альпами, з не пробудженим ще передмістям Мюнхну. Тихий, свіжий, чудовий ранок! Ти ніколи не відчував тишини і спокою: твоя бурхлива душа не хотіла їх. Але тоді ти відчув спокій. Найбільше вразила тебе позолочені пробудженим сонцем верхи Альп. В той час ти хотів шепотіти молитву до земної краси не сплюндрованої і незнищеної твоїм богом — людиною, але пригадавши, що людина є найвищим творивом краси і доброти, ти не молився до земної краси, мов п'яний, зачаровано втопився в своїх естетичних почуттях. Чому до цього часу ти не завважував земної божеської краси? Ти жив своїм життям мрій і фантазій! Того ж таки ранку ти відвідував Федора Васи-

льовича. Він до тебе сміявся, вимахуючи палітрою, наче намагався відігнати від себе якусь незриму нечисть. Ти пхався ближче до нього, дратуючи його артистичні почуття, не завважував своєї наївності: хотів передати йому витвір свого мікрокосмосу. Ти навіть починав завидувати йому, маляреві: він фантазував хварбами на полотні, і кожний міг бачити його витвір. Але твій витвір фантазії крився в тобі, і, безсилий, ти мусів поділитися ним з іншими. Ти починав говорити. Федір Васильович перебивав. Ти знову починав. Нарешті, приколисаний твоєю завзятістю, він сів на заляпане хварбами крісло і накрив коліна палітрою. Ти продовжував: для мене людина — бог. Хто чинить мені добро? Хто заподіяв мені зло? Людина! Тому нашим мотом мусить бути: «Не кривди, а люби Людину, бо Людина є твоїм богом!» Хіба ж це не є добрим кличем і ключем до гуманізму? Не думай про себе, а роби добро для свого бога — Людини! Ти є бог для бога. І якщо кожна людина дотримуватиметься цього принципу, цієї віри — на світі не буде зла... Ти навіть не закінчив вилляти із юнацьким запалом своїх думок, як тебе Федір Васильович перебив:

«— Колись Г. Сковорода казав: «Мене світ ловив, але не впіймав». Я не думаю, що ти наслідуюши його. Мені здається, що ти від світу тікаєш, від реальності людського життя. Та сковзаєшся по тоненькому льодові. Не говори про гуманізм — його не знайдеш ніде на землі. Це — гола фраза, за яку чепляються тоді, коли нема за що інше зачепитися. Не говори про людину, як бога: вона є нікчемним створінням, що ненавидить себе. Глянь на неї! Придивися ближче до її ества! При народженні вона ще має деякі божеські риси. Але оточення її руйнує: витягає все гуманне найцінніше з її душі і викидає на смітник. Що залишається в оздобі людській, є лише пародією людини,

що завжди шукає чогось і не знаходить, буде щось і руйнує його, стремить до високих ідей кровавим шляхом брутальности. Це — людина. Людина двадцятого віку! Покірний раб ідей, ідей і машин. І ти її обожнюєш, молишся до неї, до її злом переповненого серця? Я — реаліст. Я не шукаю чогось неможливого, бо все, що лежить за сферою емпірії є недосяжним нашим пізнанням... Нащо творити бога, коли він є? Думаєш може про занепад християнства? Навіщо шукати нову віру? Повертайся до поганства, молися дерев'яним ідолам, чи богові сонця — такі вже є, що у віці своєї зрілості, після довгих блукань між різними політичними модерними ідеями, повернулися до поганства у власній оздобі. Іди з ними. Якщо таке шукання, чи повернення до старого не є божевіллям, то яким терміном можна його назвати?»

Ще ніколи Федір Васильович так не говорив — поважно, зрівноважено. Він дивився на тебе поглядом не маляра, а судді. По хвилині він додав: «Женись, друже, і живи, як велить природа»... «Женись» — дзвеніло в твоїх вухах. І образом діви-чарівниці Маруся закружляла в твоїй уяві. Пам'ятаєш? У ту хвилину ти не знаходив берега до причалу. Повернутися назад? О ні! Твоя гордість не може цього дозволити тобі! Ти ж — бог, ти ж — людина! Яка нікчемна людина, що й поради собі не дасть! І той кусень холодного заліза, що обтягав кишеню піджака здавався для тебе останнім порятунком. Ти залишив Федора Васильовича із його реальним світом полотна і хварб і вибіг в ліс. Так, як позолочені верхи Альп, ліс здавався казково-чарівним морем життя: весело співали із птахами верхів'я дерев, про щось життєрадісне нашіптувала зелена трава. Ти довго вслухався у таємничість лісових пісень і, після довгого вагання, ти вирішив жити. Чому? Для яких ідеалів? Для яких богів? Заради кохання, чи заради вищої любови, якою

ти завжди так гордився? Ти не знав. Лише одне ти знав, що мусиш жити, щоб співати і плакати так, як співає і плаче ліс і поле, і все, що живе на землі. Ти навіть шепотів: «Марусе, я мушу бути з тобою, лише з тобою». Тебе переміг інстинкт. У тебе, нікчемно-слабодухої людини, не вистачило сили волі покінчити з усім. А ти так пишався божеством людини! Чому ж не зробив так, як С. Цвайг? Може ще не зовсім твої «сили вичерпані після довгого блукання без батьківщини?» Ні, не тому! «Марусе, Марусе!» — ти майже кричав. Залізний кусень викинув у траву (навіть заплющив очі, як викидав, може боявся, щоб знову не знайти) і пішов шукати її. Вона немов би чекала на тебе на тім самім місці, де завжди зустрічались. Завваживши тебе схвильованого, вона підбігла, тоже розхвилювавшись, притулилась до тебе і шепотіла: «Що з тобою? Що сталося? Ти тремтиш...» Ти не знав, що їй говорити: забувся про все. Але десь в глибині своєї душі ти відчував, що ти зрадив собі: своїм стремлінням, своїм ідеям. Вона хотіла почути від тебе хоч одне тепле слово. В тебе не було відваги. Лише її сльоза, що, тремтячи, скотилася по щоці і впала тобі на руку, примусила тебе говорити: «Допобачення Марусе. Я іду...» «Йдеш?» — вона злякалась. «Куди?» Вона ще щось питалася тебе, благала, умовляла. Ти не чув. Ти йшов, розчарований життям. Але насправді ти був розчарований в себе, в свою людську слабкість, нерішучість. Так, ти залишив її. Але не хвалися, що ти мав на те міцну силу волі. Ні! Ти не мав сили волі бути із нею і тому залишив все, обманюючи себе, що, мов би в шуканні правди і високих ідеалів ти мусів самотно прокладати свій шлях в життя. Хочеш розкрити людську душу? Хіба ти це можеш зробити, коли твоя власна душа для тебе є великою таємницею? Гуманізм не починається від душі, гуманізм виходить з розуму. Тудою прокладай

свій шлях до великих ідей...» — так мені правду висказує моє Я, а я слухаю і сам з себе дивуюся, що можу сам з собою говорити... Може це зародок мого божевілля? Нехай! Кругом мене цілий світ крутиться в чарівному колі божевілля!..»

Галочка закінчила читати останню сторінку. Але вона була певна, що Григоріїв записник не був закінченим.

Засміялась. Як же може бути закінченим, коли його життя лише починається? Вона напевно мусить зустрітися з ним і поговорити на теми душі, серця, людини і т. д. Їй навіть забажалося зустрітися з Марусею. Цікаво, де вона тепер? Може вже вийшла заміж і забулася про Григорія із його непрактично фантастичними ідеями. Може то й краще! Взавтра вона піде знову у парк... Ця думка її злякала: він же казав, що ніколи не зустрінеється із нею... Чому? Чому він мусить до неї бути таким невічливо брутальним?

Ще довго, як лежала в ліжку, думала про Григорія. І чим більше думала, тим більше їй робилося його жаль.

Потім знов вона попливла у рідний степ херсонський, і, заснувши, бігала дитячими ногами по високій колючій стерні, яку неохайно комбайни залишили після себе разом з силою оббитих дорогих колосочків...

II

Зранку холодний туман тулився мокрим лицем до брудних вулиць, але перед обідом він зник, залишивши на асфальті лише свої мокрі сліди. Сонце визирнуло зза сірих кудлатих хмар і, наче з останнім тріумфом теплого чару, розсипало бажене тепле проміння по всіх тих куточках міста, куди могло досягнути. Галочка завважила через вікно, що у парку почало

залюднюватись і дуби, які ще не поскидали своїх осінніх золотих шат, гордо пишалися між голими кленами. Наче щоб використати останній раз в цьому році сонце, вона похапцем накинула в'язанку і вискочила на вулицю.

Осінь брала своє: у тінях, куди заскакувало сонячне проміння і де ще дотик холодного ранкового туману залишався у вогких слідах, відчувалося холодно навіть у теплій голубій в'язанці, яку Галина виплела, готуючись до зими. Але в парку, особливо на лавці проти сонця, було приємно свіжо...

Вдосма, згадувала вона, осінь, рання осінь, коли хмарами клубочки і ниточки павутиння вигойдувалися золотом на хвилях теплого повітря, була найчудовіша пора року! Робота кінчалася, і тоді всі знаходили хвилю часу на те, щоб полюбуватися тією чудовою красою. Малим дівчам тоді вона мала багато часу, щоб любитися... Бабині літо, вона пригадала, чомусь тут називають «індійським літом». «Напевно, — вона вирішила, — наш термін є дуже-дуже давнім. Може ще давнішим, як часи Київської Руси».

Хмари кудись порозлазилися і блідо-синя даль низького неба дозволила сонцю вільно сміятися до міста. Галочка краще вмостилася на лавці, наставила своє личко з закритими очима проти сонця і знову, може по привичці, полинула в незабутнє минуле. Так любувалася сонцем і минулим якийсь час. Але чомусь зовсім раптово її солодкі хвилини перебили думки про Григорія з його минулим в «записках». Розплющила очі і змінила свою позу.

Вона ширше відкрила очі, може тому, що не вірила їм: він йшов повільно, так, як останнього разу вона його бачила і дивився десь поміж дерева, мабуть, на плесо Круглого озера, що розкинулося трохи далі від огорожі. Він завважив її. Їй навіть здавалося, що зразу ж його хід пожвавішав. На устах розбіглася

усмішка, і так само швидко, як з'явилася, знову заховалася у краєчках повно-щирих уст.

Вона підвелася. Попростувала йому назустріч.

— Я вірила, що ви помилялися.

— Помилявся? — він здивувався.

Потиснули руки тепло, привітно.

— Так. Останній раз, коли казали, що ніколи не побачимося.

Після мовчанки, яку наче нарочито утримував Григорій, дадала:

— Кажуть, що лише гора з горою не сходиться...

— Не завжди... — наче він не знайшов нічого іншого сказати.

Галочці здалося, що він мав на увазі Марусю. Він напевно її любив і ще ніяк не може забути. З такими думками їй відчулося, що наче та дівчина, якої вона цілком не знає, стоїть у неї на перешкоді зблизитися з ним.

— Чудовий день, — Григорій перебив її думки.

— Дуже. Сонце не завжди привітно-щире на цьому острові. Пройдемося? Я дуже люблю ходити по сухому листі і слухати сонливе шарудіння.

Взяла його за руку. Він підкорявся їй. Пішли травою по листі у простір парку.

Вона глянула кілька разів на нього і потім, наче набравшись відваги, сказала:

— Я кілька разів виходила, щоб знову побачити вас.

Григорій усміхнувся:

— Я тоже...

Обоє розсміялися.

Сміх наче обом додав відваги: вона схопила його за руку і притиснулася ближче. Його рука поволі, наче крадькома, обхопила її за талію. Хвилинку мовчали обоє. Але в цю довгу коротеньку хвилинку Галочка так багато відчула тепла і щастя. Мабуть ли-

ше тому, що вперше в житті відчула близькість до себе доброї людини.

— Я наче так давно тебе знаю...

Перебила себе на слові, зарозовівшись. Підвела до нього очі запитливо додала:

— На «ти» — ближче почувається...

— Я й сам із трудом вимовляв «ви» до тебе.

Дивилися одне другому в очі, наче намагалися там побачити своє майбутнє. Звичайно, в таку хвилину про майбутнє не думалося і тому їхні очі сміялися щастям.

— Галю? Ти напевне сміялася з мене?

Після прочитання твого «творчества»? Ні. Я впевнено вирішила тебе віднайти, бо знала, що ти досить зазнав самоти. Краще із зі мною розмовляй, ніж із своїм «Я». Хоч, між іншим, твоє «Я» має більше рації, ніж ти. Але я не хочу його замінити: я хочу бути пустим дівчам і займатися спортом! Ану, дожени! — і вона побігла по золотому листі.

Григорій, наче після хвилинки вагання, вирішив послухатися свого Я, яке підказувало: «Біжи, дурню, а то ще справді утече!»

Він побіг, і коли догнав, із сміхом попадали в золоте листя.

Сонце сміялося теплим осіннім променем.

Нюгейт Стріт, 1-1-49 р.

В ПІДЗЕМІЛЛІ

Земля глухо гуде і жалібно плаче дрібненькими камінцями, як слізьми, що скапують раз-по-раз на діл. Стогне, ойкає, сопе, а її точать. Точать, як кроти з усіх і в усі боки: шукають чорне золото. Знайдене видряпують з божевільною завзятістю, витягають з нори й усміхаються: «Не сховалось від людського неситого ока!»

Мені зовсім байдуже — я маю найменше турботи і зацікавлення. Мені сказано довбати тут, і я довбаю. Натискаю на важкий відбійний молот, від тарахкотіння якого лящить в вухах (лящить, аж пече!). Маю до послуг акумуляторну лампу, бо без неї можна було б потовкати чоло об залізні покручені штаби в задушливій темряві підземелля. Маю міцну чорну каву, щоб час-від-часу прополоскати забитого порохом вугілля і породи рот. А що земля глухо гуде і жалібно плаче дрібненькими камінцями, — що мені до того? Що мені до того, яка ціна цього чорного золота на ринку? Що мені до того, скільки власник має річного прибутку із мого опту? Мені сказано довбатись тут, і я довбаюсь, кришу чорну масу на дрібнесенькі кусочки і задоволено усміхаюся, коли кінчик жала мого відбійного молота від нагрівання перетворюється на червоний вогник.

Білими-білими зубами поблискує Антоніо. Він довбе так само, як і я, а може із подвоєним зусиллям. Для нього ж більше треба: він має жінку, він має діти... А я? Мені багато не потрібно...

На хвилинку я зупинився. Прислухаюся, як стогне, ойкає і сопе земля. Будучи новаком, до цих жалібних звуків я ще не зовсім привик. Навіть ще інколи на мене напливає страх, що ось-ось дерев'яні і металеві укріплення не витримають важкої породи і вона задавить мене своїми гострими ребрами. Щоб розігнати свої думки, дивлюся на білозубого Антоніо: він наче глухий до всього, — немилосердно кришить розкаленим вістрям відбійного молота душу землі, курява закутала його в брудну сорочку, а лампа блимає, як в густому тумані віконце загубленої на роздоріжжі кав'ярні. Раптово затихає тарахкотіння захеканого молота. Пилюка розлазиться по кутках, і я бачу, як Антоніо, витерши чоло надірваним рукавом сорочки, переможньо усміхається до мене:

— Боно?

— Боно, сіньйоре.

Я бачу, що скоро він тратить усмішку. Мабуть думками лине до своїх «пікулі бамбіні», яких залишив далеко в голій Сицилії. Дуже-дуже далеко від цього лякливого бельгійського підземелля! Часом він веселий. Тоді він співає неаполітанських пісень. Хоч його голос не так вправлений як голос Джільйо, але пісню «Мама» він виконує із надмірно великим почуттям. Навіть я від нього перехопив вже мотив і кілька незрозумілих слів. Зараз забажалось мені дещо про Італію довідатися, та на мій запит він незадоволено махнув рукою:

— Е, сіньйоре... Я не маю про що розповідати. Той біль, дійсний біль моєї душі, крім мене, ні для кого не цікавий, а про все інше я забув. Повір, сіньйоре, що забув і не хочу нагадувати. Знаю лише одне: вдовбуватися глибше, глибше і глибше в цю чорну нору, на якийсь гріш більше зароблю і мойому хворому синку більше допомоги буде...

Ще раз махнув рукою, і з новим завзяттям схватив за ручку молота і натис на нього животом. Давить з усієї сили гострим вістря́м в сухе вугілля, дробить його на груди, грудочки і порох і вдовбується все глибше і глибше в нору. Відбійний молот гарчить, як розлючений собака, трясеться в його руках, немов у пропасниці, і від його колючого жала стогне, ойкає і сопе земля.

Я ще не привик до цього стогону. Мені хочеться втікати із темних покручених лабіринтом дір наверх під сонце, під вітер, під дощ — кудинебуть, лише щоб не бути тут. Наче щоб позбутися надойдливих думок і безнадійних бажань, я, поправивши гумову шлангу, так як Антонію, натиснув на ручку важкого молота, і почав завзято кришити віками зпресований вагою тіла землі чорний масистий пласт. Хрушталево-блискучі уламки, як іскри гаснучих зір, розлітаються на всі боки, а деякі з них б'ються об чоло, залітають за розхрістану пазуху і вдавлюються гострими краями у тіло під поясом. Я не хочу на якийсь гріш більше заробити, я не маю малого хворого синочка і ніхто не чекає від мене на допомогу! Все ж таки, я намагаюся вдряпатися глибше в душу землі, хоч без цілі, але з задоволенням.

Не бачу, як валиться кусок важкої породи на його спину, не чую його жалібного зойку і благання. Лише тоді, як зімліла рука випустила застряглий в здавленому вугіллі молот, я почув:

— Сіньйоре... сіньйоре...

На чотирьох я підскакую до нього. В безтямі намагаюся визволити його придавлене куснем важкої породи тіло, що вперлася, як великан, гострим ребром у хребет Антонію. Бачу, що лише один вихід: хапаю відбійний молот і кришу велику брилу на кусні. Помагаю йому підвестися. Він тяжко жалібно стогне. Стогне, ойкає і сопе, як земля. І плаче, як земля, ли-

ще не камінцями, а слізьми, що, котячись, по лиці маляють пасма. Чи від болю він плаче? Чи за маленькими діточками, залишеними далеко-далеко у голій Сицилії?

— Сіньйоре... — він стогне. — Я не знаю нічого... Я знаю, що мій маленький хворий синочок хоче бачити мене, хоче моєї допомоги..

Збоку блимнуло світло чієїсь запорошеної лампи й блиснули білі зуби. Не питається — допомагає мені тягнути по бляшаному кориті визволеного від тягару землі. Його стогін душить мене в горлі. Стогін, ойкання і сопіння землі зливаються з стогоном Антоніо і мені здається, що дерев'яні підпори розколюються із тріскотом, а залізні залазять в долівку породи під розлученим тиском землі... Я залишився сам. Не усміхається до мене сицилійський сіньйор, не співає мені неаполітанських пісень. Його останні слова ще бринять в моїх вухах: «О, мадона, о, діо... Мій пікулі бамбіні... мій пікулі...»

Поволі забуваюся про все (навіть стогін, ойкання і сопіння землі не тривожать більше мене!): я знаю лише одне — вдовбатися глибше в надря спресованого пласту! Молот слухає мене. Під голосне гуркотіння він витанцьовує на скам'янілій чорній масі, розприскуючи з іскрами блискучі чорні хрустали і потім переможно лізе вглиб, вивалює груди, грудочки. І коли він втомлюється, я викидаю груди руками, а грудочки і порох лопатою на риштаки, і вся та маса чорного золота сунеться і сунеться в чорну порожнечу, мов у пельку неситого.

Наперекір моєму бажанню, я все ще чую стогін, ойкання і важке сопіння:

«— О, мадона... О, діо...»

Хапаюся за ручку молота і, щоб не чути жалісного стогнання, несамовито кришу душу землі ще із біль-

шою завзятістю, як перед тим, наче стараюся вгамувати свою неохоту до цієї роботи.

А стогін лунає в вухах:

«— О, мадона...»

9. XI. 1949 р.

Нюгейтстріт.

ЗАХОДИТЬ СОНЦЕ

Червоне, холодне, байдуже сонце опускалося за сосник і кидало останній жмут багряних язиків на остогидлі контури долини Леху, голосний шум якого навивав жаль за тим далеким і близьким, що носить ім'я: батьківщина. Там немає альпійських гір залитих мідним сяйвом заходячого сонця, там немає...

— Льос! Льось, ферфлюкте ауслендер!

Виляск грубої долоні майстра розкотився розлогим простором долини і розсипався мірадами пекучих зірочок у очах Анатолія.

— Я невсилі... — прошепотів піввідкритими устами.

З куточка уст на бороду вискочила цівка крові, теплим струмочком текла на шию, скапувала на обшарпаний піджак і фарбувала в червоний колір сіньо-білий «ОСТ».

— Я не можу більше, — шепотів з надією, що може хтось з людей дійсно його зрозуміє, відчує змученість і допоможе куском хліба.

Хто зрозуміє?

Поява крові розбурхала звіриний інстинкт майстра, і він, мов оскаженілий собака, накинувся усім тілом на кволого Анатолія. Той впав на купу холодного гравію і скорчився під ударами важких альпійських черевиків...

Розплющив очі: хтось тягнув його за комір на кузов тягарової машини. Червоний жмут проміння впік його, як гостре лезо багнета, і він злякано закритив їх знову...

Хтось реготав гістеричним сміхом, хтось випльовував брудну чужу лайку і у його уяві крутилося червоне у синіх жилках лице майстра, на яке час-від-часу виповзала із куточків зіжматого рота нелюдська усмішка, і тоді жилки робилися ще синішими і більшими і перетворювалися у павука-свастику...

— Українер, — усміхнувся Анатолій на ласкавий запит сестри.

Вона щойно принесла для нього гарячої кави з бутербротом і всілася в крісло біля нього.

Хоч у каві відчувався смак пригорілого ячменю, але вона допомагала Анатолієві ковтати сухий бутерброт.

Сестра мило дивилася на нього і у її світлих очах Анатолій відчув теплоту і добрсту, — жіночу, материнську. Її чорне волосся звисало зпід білої шапочки над маленькими вухами і сідало на плечі широким віялом. Анатолій відчував її спостережливий погляд і йому здавалося, що вона рахує скільки разів він жує бутерброт перед тим, як проковтнути.

— Ви чекаєте на чашку? — повернувся до неї.

— Ні, — усміхнулася. — Я хочу вам зробити приємність моєю присутністю.

Не відповідав. Після теплої кави він почувався приємно змученим. Зрештою вмостився, сажовивши долоні під шию і, усміхаючись, заплющив очі. Вона про щось говорила. А може розпитувалася. Анатолієві було байдуже... Він бачить молоду веселу дівчину у вишитій багатими кольорами сорочці, з довгими в стрічках кісьми, що русявою хвилею тремтять на грудях. На її голівці, як корона принцеси, всівся із синіх волошків віночок. Стоїть серед ниви золотого збіжжя, як мавка степова, і сміється до нього повними напіввідкритими устами... Ось вона нахили-

ється до нього... Дотик теплих уст заставляє Анатолія відкрити очі. Ясні очі сестри двома зірочками світяться біля його носа. Чорне м'яжке волосся лоскоче йому шию. Він зібрав його пальцями в жмут, притиснув до її плеча і разом із корпусом тіла відіпхнув від себе...

Хтось реготав гістичним сміхом, хтось випльовував брудну чужу лайку, і йому ввижався образ майстра, його нелюдська усмішка, що час-від-часу вискакувала із куточків зімкнутих вуст і відтінком павука-сфастики розповзалась синіми надутими жилками по червоних щоках.

В відхилені двері просунулася стара голова у білій шапочці:

— Фроляйн Герта?..

Сестра підвелася, тихою без шарудіння ходою підійшла до дверей і ще тихіше причинила за собою двері.

Анатолій, цим випадком розбурханий від втоми, знав, що сестра Герта — добра, лагідна сестра і гарна дівчина. Це ж лише від неї за такий довгий час на чужині він вперше відчув крихітку бажаної людської доброти!.. Але тень павука насувалася на її світлі очі, чорне м'яжке волосся і теплі губи, і вона здавалася для нього так, як усе і всі: чужа, ворожа, бездушна...

Вітер шарудить по шибках вікна і своєю монотонністю приколисує, як стара ворожка, біль у поламаних ребрах, навіває зграєю веселі спогади-думи із далекого півдня-сходу, заколисує Анатолія в міцний солодкий сон, сповнений картинами дитинства.

Тиха мелодія знайомої пісні розбудила Анатолія. Витягнув спід голови затерплі руки і перевернувся на бік.

Герта підвелася від радіо.

— Я принесла для вас, — вказала пальцем на приймач в солідному каштанового кольору ящику.

Анатолій завважив, що на столику у стакані гарно б'є в уставлений букет штучних роз.

— Любите музику?

— Угу... — згодився.

Мелодія далекої, але знайомої пісні увірвалася і замість неї, після короткої павзи, вискочили із приймача слова:

«— Солдат! Чи пощадиш ти своїх братів і сестер, які запродалися фашистам за кусок хліба й допомагають їм нищити нашу батьківщину? Чи простиш ти тим, які наповняють бомби і гранати, що рвуть твоє тіло? Ні! Ми їм не простимо! Ми відшукасмо їх на дні морському і розплатимося із ними!»

Герта не розуміла, чому Анатолій, мов обпечений, підвівся і від болю у ребрах знову впав на подушку. Вона бачила, як наповнилися його очі блискучими перлами сліз. Не знала, що то не від фізичного болю. Ні! Від слів Іллі Ерінб'єра, зіжмалося його серце.

— Вилучи... віднеси його геть!

Він прошепотів, але слова його налякали Герту і вона похапцем вилучила приймач.

— Герто, — злагіднів Анатолій. — Сядь біля мене.

Вона слухляно присіла і поклала свою руку в простягнуту Анатолієву долоню. Маленьку теплу руку він притис до своїх грудей, до синьо-білої латочки «ОСТ-у», доладу пришитій на шпитальській сорочці Гертиними руками.

— Я немаю нічого... Я немаю нікого...

Вона відчувала тремтіння його уст.

Чорне волосся сестри Герти лоскотало приємно його шию. Він зібрав його пальцями в жмут, притиснув до плеча і разом з її покірним тілом притиснув ще ближче до себе.

...Хтось реготав гістеричним сміхом, хтось випльовував брудну чужу лайку і йому ввижався образ майстра, його нелюдська усмішка, що час-від-часу виповзала із куточків зіжматого рота й чорним відтінком павука-сфастики-зірки розливалася по надutih щсках... Червоне, холодне, байдуже сонце опускалося за сосник і кидало останній жмут мідних язиків на синьо-білий «ССТ» у плямах загуслої крові...

Анатолій відіпхнув від себе сестру Герту і щиро, по-дитячому, заплакав.

Нюгейтстріт.

22-I-1950 р.

СУБОТА

На суботу чекаю із великими надіями: писатиму! За робочий тиждень, особливо за ті ночі, в які думки не дозволяють мені спати, й я їх збираю як зернину за зерниною та складаю у діряву кишеню пам'яті, я підготований до праці з запасом крилатих ідей.

Сьогодні субота.

Всупереч стійким замірам, зіскакую з ліжка, м'якого і незручного, кількома годинами пізніше. Проспав, як завжди. Голова залишається обважнілою від довгого сну навіть після гоління і холодної хлоридованої води.

Дай мені лижанки для здорового відпочинку! Дай мені сльозочистої кришталевої і холодної води з копанки під крилатою вербою, щоб я по-рідному відсвіжився! Їх нема.

Замість усіх недотягнень і перетягнень, дзвонить дзвінок. Не біжу, а лечу до дверей: гудзик дзвінка затиснув ослаблену пружину і застряг у гнізді, і дзвінок деренчить рівномірним нестихаючим, пронизуючи перепонки вух, тоном. Відчиняю двері, і замість того, щоб привітатися із старознайомим земляком, нігтем мизинця вишкрябую гудзик дзвінка до попередньої позиції.

— Я не знав, що у вас така техніка! — сміється старознайомий земляк.

Я не гніваюся. Мовчу.

Не обчищуючи черевиків, він плечем пропихається між мною і відхиленими дверима, і ховається за дверима кімнати.

Зустрічаюся із заспаними очима дружини, яка, правдоподібно, розбуджена дзвінком, нагнула розкуйовджену голову через сходи до дверей. Мені стало її жаль: лише в суботу вона має можливість вилежати боки досхочу.

Йду за старознайомим. Його вже трішки знаю. Він мене поважає: на «ви» до мене звертається, хоч я у два рази молодший від нього.

— Ви мене дивуєте! — зустрічає мене, зручно вмотившись у кріслі.

Поправляю пальцями волосся. Застібаю гудзик сорочки.

— Чому? — розгублено питаю.

— Ви і науки трошки маєте, і вірші віршуєте, але у вас нема талану до високого державницького діла.

— Не маю.

— Ось я, наприклад, весь свій вік присвятив ділу нашої боротьби. Зараз на пенсії, але не здаюсь — працюю. Може часом помилявся, але не дуже...

За вікном розірвалося небо. Вдарило дощем у вікно. Я здригнувся.

— У Котовського? — глянув я на нього.

— А, — він гордо засміявся, — то було пізніше. Перед тим я збирався до нашої армії, але вона вже відійшла. Хіба я винен, що у отряд Котовського попав? Мав коня, хотів воювати, ну й... Основне, я мав свідому надію! Одна моя помилка, що я був у комнізамі. Ще й тут дехто у вічі штрикає, що, мовляв, розкуркулював і на сніг їх викидав. Так сталося...

Із дощем злигався вітер і виглядало, що субота цілком пропала.

— Нам тепер Президента тра. Як на вашу думку, кого на Президента?

Цим питанням він відсвіжив мою голову, і я почав думати. Земляк спостерігав мене якусь хвилинку, потім підвівся і виставив наперед ширські груди над роздутим животом. Зауважив, як у його злинялих очах блиснув нерозпізнаної якості вогник і потонув у каламутній глибині. Переді мною виріс наш майбутній Президент. Я його почав описувати старознайомому:

— Він людина високих моральних чеснот у родині і громаді. Живе не для слави, а для громади. Непохитний у вірі. Ще не служив нікому, лише своєму народові. Доказав, що може дати раду своїй родині і сім'ї без партійних збірок.

Він сів. Почав м'яти капелюха кучими пальцями.

— Я не погоджуюся, — сказав після хвилинки мовчанки, немов за ту хвилинку встиг проскочити через усі горбки та вибоїни свого довгого життя. — Хіба ж це моя вина, що я був у Котовського, у комнезамі? Але я не був у партії! Що кандидатом був якийсь час, то це правда. Але народ мав довір'я до мене, бо зразу ж за німців вибрали мене старостою! І я добрий був староста: навіть декого врятував від примусу до Німеччини. О, я знаю, що на мене кажуть... Всім не вгодиш. І то за дурницю: я (вина мосі баби!) в одній вдови корову забрав собі. Та ви — молодий! Не можете зрозуміти, які то часи були... Кожен хотів живим залишитися. А хіба, може скажете, моя вина, що мене розлучили з жінкою і дітьми, і я, щоб жити по-людському, найшов собі жінку-італійку! Але ж дивіться, яку я пропанду роблю для нашої справи: жінка вже й вітається по-нашому!

— А діти?

— Діти, як діти... Вони ще навчатся. Вже гроші збираємо для школи. Підуть — навчатся.

Кожної суботи йде дощ. Часом — дрібенький. Ча-

сом — із перервами. Сьогодні він ллє як з відра. Ста-
ло сумно до болю.

Мій старознайомий підвівся впевнено, по-молодечо-
му. Певно, йому всяке море по коліна.

— Я не думав, що ви такий?

— Який?

— Ви шукаєте святих, а де вони сьогодні є? Хіба в
Римі!

— А хто їх хоче? Нам треба чесних людей.

— Хіба ви не бачите, як я працюю для нашої спра-
ви? Всі збірки збираю і то за два нещасних процен-
ти! І то ще нарікають: «Розтринькує», — кажуть. Я
ж не буду за свої гроші таксі наймати! Нащо згаду-
вати минуле? Зараз — це основне!

— Я...

— Ат! Молодий — дурний!

Він не плюнув: лише стукнув дверима, як виходив.
Стук луною розлігся по коридорі.

Нагадав про несправний дзвінок. «На другу суботу
мушу полагодити», — подумав.

Вирішив напитися кави. Напився.

Де поділися, збірані зернина до зернини у постій-
но кружляючі гусячим стадом, думки, мої золоті ідеї?
Вони так хотіли укластися у ритм і риму!

Я почав ненавидіти дощ і вітер, і суботу.

Діти збігли до кухні і привіталися.

Хата засміялася!

Заспівав вітер!

У ритм забубонів дощ по уквітчаних перлами-кра-
плинами шибках!

Я усміхнувся до дружини, не розчесаної і заспаної.
що виглядала як янгол.

Хотілося, щоб безконечною була субота.

СИН ВУГЛЕКОПА

На фоні чорної високої кучугури породи Васіна біла голівка була подібною до пухнатої кульбаби-одуванчика. Він сидів на великому уламкові викинутого із підземелля гостробокого каменя і обсмоктував ранку на маленькому вказівному пальчикові, брудному від вугілля і подібному до цурпалочки.

«Ну й хай собі! Я й сам не хочу гратися з ними!» — він голосно сказав майже з обуренням і підняв білу голівку-одуванчика, щоб побачити, куди ж справді пішли від нього Жак і П'єр.

Як лише підняв голівку, ізпід білого волосся показалося обмашене вугільним порошком кругленьке личко із ще бруднішим кирпатим носиком, і чистими, як літнє небо і такого самого прозоро-синього кольору, очима, у цей час переповненими смутком і образою. Жак і П'єр, його сусіди і однокласники, побігли до великої купи брухту, де між розбитими старими автами ще було кілька уцілілих сидінь, на яких було зручно сидіти і «їздити» так само, як дорослі їздять своїми новими автами.

Він краще уместився, облокотившись на камінцях породи, і вирішив не йти за ними, хоч йому так хотілося бути разом і доказати їм, що він все може робити краще від них.

— Бонжур, дідо...

Вася оглянувся. Невеличка смуглява дівчинка виглянула ізза погнутого безколесного вагончика, який чомусь валявся так далеко від купи брухту.

«Чого їй тут треба?» — подумав Вася і відвернувся.

Дівчинка підійшла і стала біля нього.

— Як тебе звати? — після хвилинки мовчанки запиталася.

— Василь.

— А мене — Коллет.

Вона присіла.

Васі було байдуже, як її звали. Йому хотілося гра-
тися із Жаком і П'єром.

— Чи ти був у Шарлеруа? — запиталася Коллет.

— Був, — і Вася підвів очі, щоб глянути у сторону Шарлеруа, де сопками височілися високі конічні го-
ри видертої із підземелля породи.

— Я взавтра поїду, — невгавала Коллет. — З ма-
мою, бо тато працює.

Вася мовчав.

— Чому ти не з ними? — Коллет простягнула то-
неньку ручку у напрямку купи брухту.

— Вони не хочуть мене, — пожалівся Вася. —
Нічого! Я й їх не хочу...

— Чому?

— Я поїду з Америку! — випростував спину Вася.
— До мого дядька.

— Де є Америка? — цікавилася Коллет.

— Дуже далеко. За морем.

— Ти хочеш туди поїхати?

— Не знаю... Але тато кажуть, що я там виросту,
і ми тоді поїдемо додому.

— Додому? — присунулася ближче Коллет.

— На Україну.

— Де — Україна?

— Дуже далеко від Бельгії! В нас там багато са-
дів! Груші такі великі ростуть! — Вася розвів руками.

Їхню розмову перебив уривчастий тривожний гудок
копальні. Вася скочив на ноги.

— Щось сталося...

В його словах звучала тривога. Хвилинку стояв, мов маленька статуя вуглекопа. Потім зірвався і побіг через розритий гусеницями землерійок степок, перескочив через рівчак, наповнений чорною, як чорнило, водою, і неасфальтованою дорогою із глибокими вибоїнами підбіг до брами копальні.

Напевно щось сталося! Васині очі зробилися більшими не від цікавості, а від нетерпіння довідатися про «що сталося?». Там, під високою вишкою із великим чорним подвійним колесом, яке постійно крутиться, лише інколи зупиняється, щоб повернутися у другу сторону, глибоко під землею працює його тато...

Він обхопився руками за стовпець, що колись був складовою частиною огорожі, і дивився на клітку, біля якої зюрбилися люди у чорних шкіряних шоломах. Подвійне колесо на хвилинку зупинилося. Васі навіть здалося, що воно вже не покрутиться. Все ж таки, воно покрутилося і то так швидко, що й не видно було шпиць, а широкий пас, сплетений із металевих шнурів, заколихався так сильно, що здавалося ось-ось зачепить арматуру вишки.

Недалеко від нього у браму вскочила зелена закрита машина із великим червоним хрестом. У Васі швидше забилося серце. Він ще міцніше обхопився за стовпець. Йому хотілося знати, з ким сталося нещастя...

— Як тебе звати?

Вася оглянувся. Біля нього стояла Коллет. Її синеньке злиняле платячко мало велику дірку проти колінця.

— Я забулася... — винувато тихо сказала і опустила голівку, наче щоб показати Васі великого червоного бантика, який вдержував високо над смуглявою тоненькою шийкою зіжматі чорні коси.

— Василь, — відповів Вася і знову повернувся до вишки із великим чорним подвійним колесом.

Він завважив, що колесо знову зупинилося. Перед кліткою заворушилися люди у шкіряних шоломах, розступилися. Один здоровий мужчина, лише в сорочці і без кашкета, вибіг із урядового будинку, і, підбігши до клітки, щось гукнув і замахав руками. Вася перескочив через обрубок поколеного дерева і через зарослий будяками клапоть подвір'я біля тину підбіг до урядового будинку. На вуглі притулився до чорної від вугільного пороху цегляної стіни і дивився на клітку. Звідтіль вийшло чотирьох людей. Вони вивнесли когось і положили на приготовані носилки. Один із санітарів нагнувся, потім підвівся і махнув правою рукою. Два інших підняли носилки і всунули в автомашину.

— Щось сталося?

Вася не оглядався. Він знав: то була Коллет. У відповідь лише махнув головою.

Подвійне велике колесо знову закрутилося. Із того, що часто почали виходити із клітки — люди у шкіряних шоломах і з акумуляторними лампами, завішаними на шнях дротяними гаками, Вася знав, що зміна закінчилася. Між виходячими із клітки людьми він намагався розпізнати тата. Нажаль, усі вуглекопи були у шоломах і мали чорні лиця із блискучими білими очима та червоними устами, і тому тяжко було відрізнити одного від другого. Вони поспішно вискакували із клітки і один перед другим бігли до лазні. Між першою групою Вася не бачив тата. Із нетерпінням чекав на появу клітки. . . Ще кілька разів закрутилося колесо. Ще кілька груп чорнолиціх вуглекопів вискочили із клітки. Між ними Вася не бачив тата. Вся його увага була зосереджена розпізнати між десятками людей, чорнолиціх і у шкіряних шоломах, свого тата. Він навіть не відчув, як Коллет обхопила його руку своїми тоненькими і червоним бантиком притулилася до брудного рукава його рабенької со-

рочки; він навіть не завважив, коли відїхала автомашина із великим червоним хрестом...

Велике подвійне колесо крутилося, але клітка більше не вискакувала із глибокого ствола копальні.

«Напевно вже всі вийшли» — подумав Вася і йому зробилося страшно.

Він шукав очима автомашину із великим червоним хрестом. Її не було.

«Невже?»... — він ще ширше відкрив свої сні очі, які відбили іскорками світло вечірнього сонця, що чіплялося нижчим краечком схилу чорної кучугури породи, а верхнім — розірваної темної дощової хмари із рожевими погнутими кінцями.

— Мій тато також тут працює, — тихенько сказала Коллет. — Йде наніч і бере з собою велику баньку чорної гіркої кави...

Вася не чув. Йому хотілося побачити тата... І в цей час він його побачив! Йшов подвір'ям від лазні: під однією рукою тримав сумку, а другою заціпав на ший гудзик сорочки.

Вася, вихопивши руку із обіймів Коллет, підбіг до нього.

— А ти чого тут? — здивувався батько.

— Я... Я чув гудок... — підвів очі до татових.

Татові очі були такі гарні із чорними, добре не витимитими від вугілля, віями! Вася усміхнувся. Разом із усмішкою із куточків синіх очей викотилося дві великі перлини-сльозини.

— Ти чого? — ще більше здивувався батько.

— Я боявся...

Він зупинився на слові. Біля нього тулилася Коллет із напів-відкритими маленькими чітко окресленими вустами, намагалася зрозуміти Васину мову.

— Чого боявся? — перепитав батько.

— Коли ми поїдемо в Америку, тату?

— Скоро. А що?

— Я хочу швидко там вирости, і, як ви казали, повернутися додому...

Батько усміхнувся і покрутив широкою долонею по білій голівці сина, потім нагнувся і поцілував брудний кирпатий носик.

— У дядька на фермі нема копальні?

— Ні, нема.

— Добре...

Вони йшли дорогою від брами у напрямку потемнілих від дощів і вугільного порошу і збитих у незграбну шеренгу невеличких будинків, у яких мешкали родини вуглекопів. Вася міцно тримався батькової руки. Коллет трималася за Васіну руку і, будучи меншою від Васі, дріботіла маленькими ніжками, щоб не відставати. Їй мабуть дуже хотілося слухати, як Вася розмовляв із своїм татом незрозумілою для неї мовою. але коли перейшли асфальтний шлях, вона випустила Васіну руку, кинула тепле «Оревуар» і побігла стежкою додому.

— А вдома тоже не будете працювати в копальні?

— після довгої мовчанки запитався Вася.

— Ні, сину.

Йшли мовчки.

Сонце вже цілком сховалося за кучугурою породи. Вологий осінній вітер гойдався на пожовклих кленових листках, але в небі, здавалося, з усією своєю силою стихії він зганяв хмари, як чабан овець, і скручував їх у темносині звої.

На порозі сміялася мама. В руці тримала широкий блідоголубий конверт.

— Дістали, — вона розсипала сміх.

— Дістали? — перепитався батько.

Мати кивнула головою і піднесла руку із конвертом. Батько випустив сумку з-під руки, взяв конверт і довго дивився на нього. Наче повністю задоволь-

нившись конвертом, він нагнувся і міцною рукою підняв Васю.

— Дістали папери. Поїдемо до дядька на ферму!

— Вже не підете в копальню.

— Ні! — усміхнувся тато.

Вася оглянувся, щоб немов востаннє побачити, як крутиться велике подвійне колесо. Воно крутилося. Він обхопив руками теплу татову шию, притулився білою голівкою-одуванчиком до колючої татової щочки і весело усміхався. А із чистих, як літнє небо і такого самого прозоро-синього кольору очей покотилися хрусталики сльози.

— Ну, а ти чого? — запиталася мати.

— Я швидко виросту, тату... — прошепотів Вася. — Тоді ми поїдемо додому, де все дуже-дуже гарне...

— Поїдемо, любий, — зітхнув батько.

Його мозолиста долоня накрила Васину білу голівку-одуванчика, притиснула ближче до себе, і він поцілував маленький брудний кирпатий носик так ніжно і тепло, як цілують неощініме.

АБ

ВИПАДОК У БЕРЛІНІ

1

Від прохолоди Семен прокинувся.

Протягом короткотривалої хвилинки він силкувався з'єднатися із минулим і, коли Сашко зпросоня витиснув крізь пересохлі вуста незрозумілий звук, але сповнений тваринним бодем, він пригадав: Сашко був п'яний, дуже п'яний, і він, хоч і переповнений страхом більше ніж його приятель шнапсом, всупереч наказові відступати, залишився з ним під покривалом ночі занадто темної у цім ліску. Це пригадавши, підхопився на коліна і нагнувся над змученим перепоєм обличчям Сашка. «Дурень», — подумав. — «Хіба ж можна так пити?» Проте рукою ласкаво дотулився до Сашкової кілька днів не голоної щоки і попросив:

— Саша, вставай.

Сашко лише, правдоподібно від неприємного смаку в роті, перекривив вуста і несмачно поплямавав ними.

Вони лежали між кущами на краю ліска можливе лише яких двадцять добрих кроків від поля над яким, як він завважив, вже зачервонілося ранкове небо. У другу сторону, за ліс, він нічого не бачив. Із того напрямку іздалека доносилася перестрілка. Семенові стало страшно. Він почав дрижати. Думкою себе переконував, що дрижить від ранкової прохолоди, хоч другою думкою обережно признавався, що і холод, і страх пробудилися разом із пробудженням тіла від сну.

— Сашко, — без жалю потягнув за рукав брудної шинелі, — прокинся, друже!

Той розплющив очі.

Семен зрадів. Навіть перестав дригоніти.

— Вставай. Ми вже на совецькій стороні...

— Невже? — зіперся на лікоть Сашко, поплямкав губами і скрутив їх в усмішку задоволення. — А як таки добре випив, — похитав головою. — На совецькій стороні кажеш? А як ти знаєш? — Він сів і ширше розкрив сині і гарні, як дівочі, очі.

— Наказ був відходити. Я тебе ніс і волік поки міг...

Сашко глянув на шинелю і засміявся. Підвів очі до приятеля і зі сміхом сказав:

— Дійсно, що ти — дурень! — А по хвилині серйозніше: — Зі мною зістався?

Семен кивнув головою.

Хвилину обидва мовчали і не ворушалися. Здавалося, обидва вслухалися у зрівноважену гармонійну мелодію шуму дерев, успокоююче свіжого, як ранкове повітря.

— Далеко відійшли, — почував потилицю Сашко.

Лише після цих слів Семен знав, що так само, як він, його приятель вслухався до віддаленої ранкової перестрілки на фронті.

— З вісім-десять кілометрів.

— Може, — згодився Сашко і взявся за фляжанку. Есна була порожня.

— Я тоже пошився у дурні! Навіть на похмілля не залишив... А батько ж учив, що чарка — найкраща медицина на похмілля.

Без слів Семен подав йому свою фляжанку.

— Дякую.

Він потягнув щирий ковток.

— А ти? Тепліше буде.

— Ти ж знаєш, що після маленької я дурію. Мабуть не з козаків...

Шарудіння старого листя, що донеслося із гущі лісу, заставило обох автоматично припасти до землі.

Вслухалися.

Хвилинку все було тихо. Потім почувся тріск переломаної ногою сухої гілки.

Обидва підвели голови і направили очі в напрямку тріску. Зпоміж дерев, переважно грабу і молодих дубків, на невеличку прогалинину вийшов офіцер високої постаті у сірій шинелі з широкими погонами і з коротким автоматом через плече.

— Лейтенант... — прошепотів до приятеля Сашко, а після короткої павзи додав: — артилерії...

Офіцер розглядався по деревах, наче оком вимірював, яке із них найкраще для столярських потреб, і рівними важкими кроками йшов у їхньому напрямку.

Семен обхопив пальцями свою гвинтівку, яка лежала на відстань руки із його сторони. Сашко завважив його рух, і ледь поворушав рукою, що, мов, «не варто». На його знак Семен прийняв руку від гвинтівки.

Лейтенант зупинився перед молодим грабом, зміряв його поглядом і розкрив поли шинелі...

— Так довго вибирав!.. — прошепотів Сашко.

Семен закрив рукою свої уста, щоб не розсміятися вголос. Лише легенький звук писку вискочив поміж пальці, і цей звук для обох здався несамовито голосним.

Обидва пригнулися до землі, так близько, як можна, і мовчали.

Знову глянули на лейтенанта, який вже поправляв поли шинелі. Він це робив акуратно і повільно. Потім зняв автомат із плеча і відвернувся від них.

— Мабуть ще сісти захоче? — усміхнувся Сашко.

Якраз у цю хвилину для Семена здалося, що Сашкова усмішка ніколи не залишає його лиця. Вона —

щира і присмна. Можливо інколи — уїдлива, із легеньким забарвленням сатири. Він далі не мав часу на роздумування: лейтенант вправно обкрутився на каблуках без жалю зношених чобіт, направив у їхню сторону автомат і гукнув:

— Вихаді, сволоч, а то падиравлю!

Хлопці переглянулися.

Першим підвівся Сашко.

Підступили до лейтенанта, Семен дуже-дуже боязко. Сашко — усміхався.

— Здоров, земляче! — далі усміхався Сашко.

Семен завважив, як крайки густих брів лейтенанта піднялися і у очах, темно-карих із відтінком весняного вечора, блиснули зірочки. Зробив коротку павзу, потім усміхнувся, здержав усмішку на хвилинку на щирих чітко оформлених устах, і потім голосно розсміявся, опустивши із правицею автомат.

Сбидва здивувалися із глибокого сміху, у яким звучала сила чистого баритона.

— Глянь на них! — сміявся далі лейтенант. — Вам справді підходять німецькі шинелі! А брудні, як свині із сажал!

Підступив до них.

— Ти звідкілля? — звернувся до Сашка.

— Із Ленінграду.

— Ти? — недовірливо розкрив ширше карі очі лейтенант.

— Дійсно! — підтвердив Сашко. — І я тому не винний, що там мене мама народила.

— Ні, ні. Ти не винний. А ти?

— Із Запоріжжя.

— Невже?

Семен кивнув головою.

— Давно у цих мундирах?

— Цей раз, — третій, — усміхнувся Сашко, — лише чотири місяці. Уже три рази губив сіру шинелю...

— За чотири роки? Герой!

— За три, — поправив Сашко.

— Двічі герой!

З усмішкою він глянув на Семена.

— А — ти? — запитався і, не чекаючи на відповідь, сказав: — Видно, що в першій шинелі: на плечах не тримається!.. Перекурим, чи що?

— Я не проти, — витягнув цигарки Сашко і простягнув лейтенантові.

Припалювання цигарок дало їм нагоду мовчати і думати кожен по-своєму.

Лейтенант глибоко зтягнувся і, примруживши очі, глянув поміж їхні голови: сходило сонце, велике і цисте.

— Там наші рідні, — із цигаркою між двома пальцями показав рукою. — Там, далеко... може ще є... а нам треба йти «вперьод», як наказують.

Він зітхнув глибоко, але без болю.

— Ну, що ж, ленінградець, — звернувся до Сашка, — ще раз зміниш шинелю?

— Чому — ні?

— А ти?

За приятеля відповів Сашко:

— Він тоже.

— Пішли.

Вони йшли за лейтенантом, широкоплечим і впевненим:

2

Його джіп, ще із залишками не витертих американських номерів, але із великою червоною зіркою, стояв на узліссі.

— Ми обломалися, — наче про себе пояснив лейтенант, коли зупинилися перед запорошеним джіпом, — кілька кілометрів, — махнув рукою.

Швидким рухом голови оглянувся до Сашка і запитався:

— Звідкілля ти так добре говориш по — українському?

— Мама навчила.

Він наче вже більше нічого з ним не хотів мати, бо лівою широкою долонею плеснув Семена по плечі і весело промовив:

— Я також із Запоріжчини. Давно там був?

— Рік тому.

— А як там?

— Тоді біда була. Тепер — не знаю.

— Тепер мабуть дві... Там я маю кілька фуфайок — показав рукою в джіп. — Шинелі викиньте в рівчак... Мушу повернутися до обломаного грузовика. Поїдем!..

По дорозі лейтенант мовчав. І хлопці мовчали: вирішили залишитися в його руках, скорені долею.

Вдалі на дорозі стояв, зігнувши «носа» грузовик.

— Залишки моєї «батареї», — пояснив лейтенант. — Снаряди без гармати, два узбеки і тяжко ранений політрук...

Підїхали.

— Как тов. Фомін?

— Не карош, не карош, — помахав головою сержант.

Семен завважив, що грузовик мав обломану передню вісь. Щоб переконатись, він навіть пригнувся і подивився на заболочену нижню частину машини.

— Як? — запитався його лейтенант.

— Не поїде.

Лейтенант почухав потилицю.

Із-за грузовика почувся жалібний зойк.

Втрюх підійшли до раненого. Блідий молодий політрук лежав біля заднього колеса грузовика, притисши руки до живота. Напіввідкритими очима ди-

вився на сходяче сонце, потім кліпнув і ширше відкрив очі до них.

— Кто еті? — ледве прошепотів. — Дизертіри? — запитав голосніше і скривився.

— Лейтенант відвернувся.

— Поїдем? — звернувся до хлопців.

— А — я? — ледь підвів голову політрук.

Лейтенант повернувся до нього, глянув впертим поглядом, потім, наче після вагання, підійшов, нагнувся і, витягнувши із його кобури пістоля, положив політрукові на груди.

— Тебя подберут. А если скучно будет — твой друг, — він показав на пістоль, обернувся і гукнув до решти сідати до джипа.

— Вмостилися.

— Дорогу тут добре знаєш? — лейтенант звернувся до Семена.

— Знаю.

— Сідай за руль. Ми є яких п'ятнадцять кілометрів від Калжа, — протягнув руку на захід.

Ще руки не встиг опустити, як з-за грузовика почувся постріл. Оглянувся. Лише Семен завважив короткотривалу усмішку у куточках вуст лейтенанта.

— Поїхали! — сказав рішуче і всівся біля Семена.

За ними піднялася полоса куряви і розбилася об тепле проміння ясного сонця.

3

В Калжі, невеличкому польському містечку, їх трьох прилучили до танкової частини.

— Я ще танкістом не був, тов. лейтенант — засміявся Сашко.

— І не будеш! Ми на танку сидітимем із автоматами. Називай мене Петром.

Т. з 4 не був зручним танком, особливо, коли «верхом» на нім їхати! Крім них весело всілися чотири

молодих ОСТ-арбайтери, в цивільному, із п'ятизарядними гвинтівками, які у їхніх руках виглядали, як ручки від лопат.

Петро обвів їх поглядом.

— Ну, как, реб'ята?

— Дуже харашо, — один відповів за всіх.

— Я бачу. Лише не тримай гвинтівку, як кийка: свого підстрелиш.

— Ви — українець! — здивувався другий.

Сусід штовхнув його під бік і пояснив:

— Це — всеравно!

Петро повернувся до Семена і Сашка:

— На коня, хлопці!

Було перед десятою ранку. Сонце вже відбилося височенько понад напівспустошені городи і зухвало усміхалося.

— А де ж танкісти? — Петро звернувся до «цивільних солдатів».

— Казали зараз повернуться.

— А знаєш, — півголосом Петро звернувся до Семена, — я не міг його терпіти!

— Кого?

— А того малокососа, що під грузовиком залишили. Мовчанка.

— Я бачив, як він розстріляв хлопчину... сімнадцятилітнього.. В Христинівці його підхопили і приручили до нашої частини. Він лише хотів попроситися з матір'ю, а та... сволоч... застрілив! Мати мабуть ще чекає... Ворожкам оббиває пороги...

— А скільки таких! — нахилився Сашко.

— Чи на мені написано, що я «хахол»? — усміхнувся Петро до Сашка.

— Чому?

— Як ми зустрілися, ти ж до мене заговорив по-нашому!

— А! — засміявся Сашко. — Я ж — лєнінградєць!
Відчув твою «русскую»: «А ТО падиравлю».

— Дійсно, видно пана по холявах.

До танка марширували три танкісти.

— «Екіпаж машини боевой», — кинув у їхню сторону Петро.

Хлопці глянули у сторону «екіпажа».

Лейтенант і молодший лейтенант, — як брати, нижче середнього росту, з короткими шиями, із задертими носами, з очима гібриду євразійського, сержант — молодий, рижий.

— Смотри, как расселіся-то! — показав сталні зуби лейтенант.

— Товариш лейтенант, — Петро звернувся до нього поросійському, — я і мої солдати, — показав на знайомих, — лише під'їдемо до Франкфурту.

— Знаю, — той махнув рукою і звернувся до цивільних: — Рускія между вамі-то єсть?

Рижий сержант пояснив:

— Да ето слав'яне! — і, сплюнувши на бік, додав: — Сволоч!

Лейтенант пояснив перестрашеним новачкам, що їхня робота — бити по гніздах, у яких обкопалися б... фашисти із панцерфаустами.

— Панятно?

— Панятно, товариш лейтенант, — обізвався один із четвірки, — Но я не маю набоїв...

— Што он верзьот? — звернувся лейтенант до сержанта.

— Пустьякі, — той відповів, не підводячи голови від обялозяної торби, у яку він запихав витягнені із кишень, «калжиські трофеї».

— Ну, паєхалі!

Два тижні пізніше вїхали у розвалений Берлін.

Війна закінчилася, і всі, хто вцілів, раділи.

Петро постарався нову уніформу для своїх земляків.

— На око вибирав. Думаю, — підійде. Ви вже подумали, що і як говорити?

— Говорити? — перепитав Семен.

— Маємо нового політрука при частині. Запитає.

Петро присів біля них і порадив, як і що.

Підвівся, потиснув хлопцям руки:

— Взавтра «большой бал», як мені сказали. Ви підете зі мною. Я зайду.

Вийшов.

— Мусимо бути йому дуже вдячні, — сказав Семен.

— Авже ж! Як тобі подобається сержант?

Семен глянув на товариша: довга підперезана сорочка, галіфе, чоботи в гармошку.

— Чи я також так само виглядаю?

— Не краще!

— До чого дожився...

— «Хочеш їсти борщ з грибами...»

Семен закінчив:

— «тримай язик за зубами».

Обидва безтурботно розсміялися. Їхній сміх розсипався по кімнаті голосно і безневинно, і раптово увірвався... Глянули серйозно один на другого. Мовчали, але у них обох піднявся перед очима високий непроглядний мур, що ховав за собою майбутнє.

Сашко розігнав мовчанку:

— Пішли, друже. Побачимо, як виглядає столиця Третього Райху.

Вечоріло. Від розвалених і частково уцілілих будівель лягли на вулицю налякані тіні. Важке повітря мовчазним тягарем присіло на руїни. Десь затагнув баян:

«Зошла зоря вечерня
Над речкой голубой,
Прохладний вечер северний, —
А мне светло с тобой.
Веселая и грусная,
Всегда ты хороша,
Как наша песня русская,
Как русская душа.»

Йшли мовчки, немов цілістю інтелекту вп'ялися у слова пісні, щоб зрозуміти зміст її.

Наче із розвалля, перед ними піднявся солдат, обпорошений, із розчарованими очима.

— Дуракі німци! Настоящіє дуракі!

Він заліз короткою рукою у мішок і витягнув блискучу річ.

— Часи — как часи, но ремішков нету.

Хлопці глянули на манометер і переглянулись.

Сашко поклав руку на плече солдата і серйозно згодився:

— Дуракі!

Солдат недовірливо дивився на манометер і крутив головою:

— І как їх прицепіт?.. Все без ремішков... — докінчив непристойною лайкою.

Його залишили із проблемою і пішли.

— Сюда, реб'ята! — хтось гукнув від дверей напіврозваленого будинка.

Хлопці повернули голови: солдати стояли у ряд перед дверима, як у чергу за хлібо.

— Сюда! — махнув один рукою.

Разом із ними до черги підійшов офіцер.

— Афіцер, реб'ята! Єво без очереди!

— А тут — що? — наче лише про себе запитався Семен.

А ви што? Слав'яне? Это — для рускіх! Пашол вон!
— повернувся ближчий до Семена.

Із дверей доносився жіночий стогін.

— Што с ней? — хтось голосно протестував із дверей. — Сапйорку под ж... падложі!

Розстроений баян із п'яним голосом в акорді далі тягли ту саму мелодію:

«Весела и грусная,
Всегда ты хороша,
Как наша песня русская,
Как русская душа».

Сашко відвернувся і плюнув:

— Пішли, браток, звідсіля. «Ето — для рускіх!»

5

Переможці розсілися за столами, яких по-військо- вому розставили на площі перед Брандербурськими ворітьми. «Бал», як називали, був влаштований лише для молодших офіцерів під шаперонством високої ранги старшин.

Першим підвівся американець. Запанувала тиша. Наче від перевтоми, він кліпнув змученими очима, підняв свою чарку і коротко, як здалося Семенові, — із чиряком у роті, — щось сказав. За ним підвівся перекладач і повторив:

— За пабсду!

Всі піднялися і випили.

За американцем — англієць, який закінчив своє коротке слово російською фразою: «на здров'я».

Випили.

Французський старшина лише гукнув: «Віва ля Франс» і «А вотр санте!»

Випили.

Сашко глянув на Семена.

— Не спіши із козами на торг, друже, — тихо кинув.

— Я знаю, коли стати... — голосно відповів Семен.

Сусіди глянули на нього.

Російський старшина, із чаркою водки в руці, підносив свій словесний тост, що тягнувся у безконечність. Такі слова, як «Сталін», «слава», «великорусській народ», «партія» та інші подібні творили весь зміст його промови.

— Кончай, — хтось не витримував.

Закінчили трьома голосними «ура» і випорожнили чарки.

— А міцна біда... — нахилився Семен до Сашка. — Все крутиться, чорти б його взяли!

— Ти не спіши. Знаєш, як тебе швидко бере?

Семенові знову налили чарку. Він взяв її між пальці, посовав нею по столі, усміхнувся до себе і без вагання підвівся.

— А я... — він глянув на площу наповнену столами і людьми, похитнувся і продовжував: — за гайдамацьких дітей вигю!

Сашко потяг його за рукав:

— Сядь, дурню!

— Ти сам дурень! — він повернувся до приятеля, а потім до решти на весь голос: — і ви — дурні! Пийте за Україну, сволочі!

Сашко схопив його за плечі і потягнув до стільця.

— Сядь! — наказав.

Семен кинув чаркою на стіл — і обома руками відіпхнув від себе Сашка.

«Згинуть наші воріженьки,

Як роса на сонці...» — він голосно затягнув.

Дехто почав сміятися. Інші викрикувати. Петро завважив, як зза стола проти них підвівся політрук. До Сашка він гукнув:

— Заберім його звідсіль.

Удвох вони взяли Семена не без протестів, і потягли від стола.

— Я ще не кінчив, — пручався Семен.

Притягли до розваленого будинка.

— Що зробимо з ним? — запитався Сашко Петра.

— Втікай до Чехії. Бери мій джип і втікай!

Наче із землі біля них виріс політрук.

— Націоналіста паймалі-то? Сьогодні можна без суда! Він поліз до кобури.

Петро махнув рукою, і Сашко завважив, як ноги політрука піднялися, і тіло простяглося на кусках побитої цегли. Петро нагнувся над його головою. Послухав, потім підняв тіло політрука і закинув на плечі.

— Тікай, браток, — кинув до Сашка, а сам сховався із своїм «багажем» за розбитою стіною.

6

Чеську границю перейшли без труднощів.

Їхній провідник, чех років під сім десятків, простягнув до Сашка тремтячу від старости руку.

— Почекайте, — відвернувся від нього Сашко. А до товарища: — Ну, що ж Семене, там — твоя воля!

— А ти?

— Я — назад, друже.

— Чому?

— Тобі — інше діло... Може сестру і батьків віднайнеш... У мене нікого там нема... В мушу назад!

Старий чех оглянувся. Йому чомусь не терпілося.

Хлопці потисли руки.

— Я розумію... — із щирим жалем згодився Семен. — Як зустрінешся із Петром — вітай.

— А ти менше пий! ..

Сашко обійняв побратима за плечі і розсміявся:

— Але ти добре заспівав! Не забувся свого гімну!

На очах у них блищали сльози.

— Може колись зустрінемося, — прошепотів Семен.

— Так, зустрінемося! — згодився Сашко і, взявши старого чеха під руку, він неоглядаючись, пішов по-

над маленьку річечку, що ховалася під віттями високих дерев лісу.

Семен дивився на його плечі.

«Так, зустрінемося!» — дзвеніли слова приятеля у його вухах. Йому хотілося бігти за ним, але він не побіг повернувся і пішов на захід.

1966 р.

Олександр Де

З М І С Т

	Стор.
Під чужим небом	5
«Я вернусь»	141
В обороні життя	145
За сином	154
S. O. S.	159
Новою дорогою	162
В підземеллі	176
Заходить сонце	181
Субота	186
Син вуглекопа	190
Випадок у Берліні	197